

me delegacije i delegatskog sistema, ovaj sistem se vremenom pokazao kao veoma neefikasan na višim i složenijim nivoima političkog odlučivanja. Razapet između upravljanja (efikasnosti) i samoupravljanja (participativne demokratije), ovaj sistem je ne samo potisnuo mnoge druge neosporne i civilizacijske tekovine i institucije demokratskog društva već je ogromnom broju ljudi nametnuo obavezu da učestvuju u spolja nametnutim formama političkog odlučivanja oko relativno manje značajnih pitanja, dok je sferu makropolitike i globalnog odlučivanja potpuno prepustio čelnim ešelonom političke birokratije (partijske i državne). Tako se i moglo govoriti da je ovdje u pitanju dirigovana »samoupravna« demokratija, pre nego autentični demokratski proces u kome se priznaju načela otvorene političke konkurencije i ograničavanja monopola političke vlasti. Umesto

da se sam narod organizuje radi uticaja na vrhove vlasti, ta vlast je organizovala narod da služi »velikim« i neodređenim ciljevima demokratije i navodno bogatog društva budućnosti. Na kraju se pokazalo da je tako predimenzioniran delegatski sistem doveo do gubitka ogromnih društvenih sredstava i energija, a dao veoma male praktične rezultate u društvenom i demokratskom razvoju.

Milan MATIĆ

LITERATURA

- K. Marks, *Gradanski rat u Francuskoj*, Kultura, Beograd, 1960.
 M. Matić, *Političko predstavjanje*, Radnička štampa, Beograd, 1974.
 M. Šuković, *Delegacije-normativno i stvarno*, Dunav, Beograd, 1985.

DEMOKRATIJA

Pojam i obeležja. — Demokratija pripada rodu velikih političkih pojmova koji se opiru sažetim i jednostavnim, definicijskim određenjima. U etimološkom smislu, reč demokratija potiče od grčke reči *demos* (narod) i *kratein* (vladati), što bi u doslovnom prevodu značilo da je demokratija *vladavina naroda*. Međutim, očito je i da pojmovi koji čine ovu dvosložnu sintagmu nisu jednoznačni i da sam predmet koji označuju istorijski neprekidno evoluirao, odnosno nema isto značenje u svim razdobljima društvenog razvoja. Nije isto narod slobodnih građana (*polites*), koji čine političku zajednicu, što i sveukupnost građana (*poiteja*) okupljenih u antičkom gradu-državi, sa širim zajednicama srodnih društvenih grupacija koji kao *ethos* (narod u širem smislu) čine prethodnicu i supstrat savremenih *nacija*.

Još je složenije značenje demokratije kao *vladavine*, jer se ona, s pojedinim svojim elementima ili u razvijenijim modalitetima može javiti u vrlo različitim oblicima i društvenim uslovima, odnosno epohalnim formama. Otuda čitav niz pisaca i analitičara govori o *de-*

mokratijama, a ne o *demokratiji*, ispitujući različite konkretne vidove i razmere primene demokratskog principa u različitim oblicima državnog ili društvenog uređenja. Nije slučajno što se u različitim teorijskim raspravama i tumačenjima demokratija često posmatra kao jedan opšti i trajniji politički i društveni *regulativni princip*, a ne kao definitivno uobličeni i distinktni politički tip ili oblik političke organizacije društva. U tom smislu, ističe se potreba za proučavanjem i praktičnim uspostavljanjem tzv. proceduralne strane demokratije, onih »pravila političke igre«, institucija i garancija njihovog poštovanja i izvršavanja, kojima bi se, tek na kraju, moglo postići ono što se daje kao supstancijalna odredba demokratije, vladavina naroda ili bar većine snabdevene sredstvima efektivnog uticaja i kontrole političke vlasti, uz mogućnu meru neposrednog vršenja vlasti u procesima odlučivanja od strane naroda i građana (neposredna demokratija, participacija samouprava itd.). Neki pisci, međutim, ističu da je odlučujući kriterijum za postojanje političke demokratije u jednom

društvu mogućnost naroda da *smanjuje* vladu, po unapred utvrđenoj, legitimnoj i mirnoj političkoj proceduri, dakle nenasilnim putem.

Ovaj glavni kriterijum, po kome treba razlikovati demokratske od nedemokratskih porudaka, protivreči nekim idejnim i teorijskim shvatanjima i pogledima na demokratiju, pre svega *liberalnoj* tradiciji i ideologiji. Po ovima, narod ili većina ne samo da mogu da greše i zapadaju u namerno izazvane zablude i predrasude već u samoj političkoj istoriji postoji bezbroj slučajeva i situacija u kojima »tiranija većine« nije bila ništa bolja od tiranija manjina i oligarhija. Naime, po liberalnoj doktrini, nepriznavanje prava manjina i gušenje slobode kao »autonomije ne može se opravdati nikakvim aktivnim statusom i političkom voljom većine, jer postulati demokratije zahtevaju da se ona kao politička sloboda artikuliše do »poslednjeg člana«, do svakog pripadnika društva. Sloboda za većinu koja bi se postizala nasiljem i gušenjem prava manjina bila bi, prema tome, put ka odnosima opresije i potčinjavanja, a ne pune i nesputane političke emancipacije i samopotvrđivanja čoveka u javnoj sferi, sa svim njegovim osobenostima i individualnim svojstvima. Isključivo kolektivistički shvaćena, demokratija izneveruje ideju ljudske slobode u punom i doslovnom značenju reči.

Kako ističe H. Laski, za neke je demokratija oblik vlade, a za neke način društvenog življenja i odnosa u društvu. U svakom slučaju, ovaj široki pojam skreće pažnju na značaj i delovanje mnogih faktora demokratije koji nisu u užem krugu političkih načela, institucija i procedura. Tipičan je uticaj političke kulture, koja je proizvod kristalizacije dugotrajnih društvenih iskustava vezanih za politiku i njenu ulogu u društvu i koja, u manjoj ili većoj meri, stimuliše ljude na učesće u politici i afirmiše pojedine (demokratske) vrednosti i ciljeve u društvenom životu. Pojedini politički mislioci i filozofi govorili su čak o presudnoj ulozi opšteg obrazovanja i načina pripremanja i vaspitanja za demokratiju, jer se u obrazovanju i kulturi čoveka tražio sam koren demokratskih odnosa. Po ovim shvatanjima koja ističu *društvenu i kul-*

turnu stranu demokratije, refleksije demokratije su u svim sferama društva i u svakoj od tih sfera demokratija nalazi ili ne nalazi svoj kontekst i uporište. Već i same primarne grupe (porodica itd.) i osnovni oblici društvenosti mogu se razlikovati prema strukturi unutrašnjih odnosa koji se mogu meriti na širokoj skali: *demokratija — autoritarizam*. S tog stanovišta, za postojanje demokratije su, po nekim piscima, odlučujuće relacije između društva i politike. U tom krugu, pre svega, odnos između biračkog tela i vlade, odnosno vlade i naroda, zatim nepostojanje politički priznatih privilegija po osnovu rođenja, rase i drugih prirodnih svojstava u društvu, odsustvo većih ekonomskih razlika među pripadnicima zajednice i sl.

Zavisno od vrednosti koje su u vezi sa demokratijom isticane u pojedinim teorijama, imajući u vidu istorijske uslove njihovog nastanka, u teoriji i praksi se razlikuju ekonomska i politička demokratija, formalna i stvarna demokratija, politička i socijalna demokratija, posredna (reprezentativna) i neposredna demokratija itd. Ova razlikovanja su često pod uticajem ideoloških shvatanja i predrasuda i više ističu slabosti pojedinih i jednostranih pristupa demokratiji, otkrivajući njenu složenost, nego što u pozitivnom smislu rešavaju »tajnu demokratije«, uprkos svim očekivanjima i obećanjima. Uvek se pokazivalo da demokratske forme, na primer, nikada nisu izvan stvarnosti i stvarnih potreba društva i da se, nasuprot zabludama, u demokratskim formama često potvrđivala i sama suština demokratije. Tako se i zavodljiva i na izgled aksiomatska formula o neposrednoj demokratiji, u uslovima složenog društva današnjice (i potrebe ljudi za autonomnom sferom slobode), pokazala kao jednostrana i kontraproduktivna, tražeći da bude dopunjena idejama i praksom demokratskog političkog predstavljanja i odgovorne vlade. Naravno, ne do suprotne i isto tako jednostrane formule »demokratskog elitizma«. U modernim koncepcijama o demokratiji ukazuje se, takođe, na činjenicu da se ekonomska demokratija (demokratizacija sfere rada) i šira politička i društvena demokratija moraju

posmatrati kao korelativni i komplementarni, a ne alternativni vidovi demokratije.

Istorijska iskustva ukazuju da je svako pre-naglašavanje i fiksiranje pojedinih strana ili principa demokratije kao presudnih za njeno postojanje i razvijanje ne samo neopravdano već i skopčano sa negativnim praktičnim implikacijama. Čak i preterivanja u nastojanjima da se »do kraja realizuju osnovna vrednosna ishodišta demokratije — sloboda i jednakost — mogu uroditi negativnim posledicama po društveni razvoj, pa i razvitak same demokratije. Egalitarizam, primerice, kao krajnji cilj i vrhunska vrednost *per se*, može lako odvesti u demotivaciju, krizu odgovornosti i razne oblike sistemskih nivelacija kojima se brišu i potiskuju plodne različitosti i kreativni individualizam i autonomija, toliko neophodni kao »zrno u demokratskom mozaiku«. Sloboda, bez odgovarajuće mere jednakosti i osećanja društvene i javne dužnosti i opštih interesa, može se izroditi u različite forme anarhističkih, a zatim i diktatorskih sistema.

Sve ove kontroverze oko demokratije i znatne teškoće da se u praksi ostvare složeni i fini funkcionalni balansi i kontrabalansi prividno suprotnih načela i postulata, iz kojih nastaje prava mera »demokratske formule i demokratskih procesa«, dala je povoda različitim i često veoma opreznim procenama i videnjima same vrednosti demokratije i demokratskog poretka. Malo je onih koji su *a priori* i bez ograda poricali osnovne vrednosti i težnje demokratije, a po pravilu su se i opresivni i autoritarni sistemi, pa i diktature, pozivali na neke principe demokratije i demokratskog legitimiteta. Ipak, zabeleženo je da je još Platon sumnjao da se ono što je bitna težnja svake demokratije (poredak pravde i umerene jednakosti među ljudima), može postići demokratskim putem i demokratskim sredstvima. Aristotel je smatrao da je demokratija jedan od političkih oblika koji dosta lako podleže procesima kvarenja i izopačavanja u ohlokratiju (vlast gomile) ili razne demagogije. Pa ipak, ovaj veliki utemeljivač političke nauke pozitivno je ocenjivao težnje i vrednosti demokratije, zapažajući da narušavanje postulata jednakosti predstavlja direktan uzrok revolucija. Pri tom valja imati

u vidu da je demokratija grčkog polisa u vreme Platona i Aristotela bila demokratija zajednice utemeljene na religiji i običajima relativno malobrojne zajednice slobodnih ljudi, čija su osnovna načela politička ravnopravnost (sloboda govora pre svega) i građanska vrlina. U takvoj zajednici postoji puna otvorenost političkog života i pristupa javnim poslovima od strane svih građana. To je prvi istorijski tip demokratije koji među slobodnim građanima prihvata princip da politički poredak treba da počiva na sličnostima, a ne na razlikama među ljudima. Aristotel je, pored toga, rekao da je demokratija oblik vladavine u kome vladaju *slobodni*. U svojoj *Politici* detaljnije je izložio i uslove te slobode građana u vremenu u kome je živeo.

Slične razlike u ocenama vrednosti demokratije kao oblika političke vladavine mogu se naći i u delima novijih i savremenih političkih mislilaca. Tokvil je mislio da demokratske institucije daju ljudima uzvišene predstave o svojoj zemlji i o njima samima i da su činilac podizanja morala. T. Džeferson je isticao da se svaka vladavina degeneriše ako je poverena samo onima koji narodom vladaju i da je jedini pouzdani nosilac vlasti narod, koji valja i obrazovati za demokratiju. R. Emerson ukazuje da se negativne strane popularne vladavine često prikazuju većim nego što u stvari jesu, jer za sve mane te vladavine postoje nadoknade u duhu i energijama koji se u njoj bude. E. M. Forster piše da demokratiju valja pozdraviti zbog dve osnovne stvari: zato što priznaje različitosti i zato što dopušta kritiku i da su one potpuno dovojljne, jer nema prilike i potrebe za trećom.

V. Čerčil i Dž. Nehru su mislili da je demokratija dobar oblik vladavine zato što je upravo demokratija manje loša od svih drugih oblika koji se s vremena na vreme opobavaju. K. Sandberg je jednom prilikom zapazio da je republika (u smislu demokratije) san, ali da se ništa stvarno ne zbiva ako najpre nije bilo san. Mnogi pisci ukazuju i na konkretne nedostatke demokratske vladavine. M. Lerner misli da ukus demokratije postaje gorak ako je uskraćena demokratija u svom punom obimu. V. Lipman beleži da je paradoks demokratije u ljubavi za mnoštvo i

u zaziranju od individua koje to mnoštvo čine, u veri u čovečanstvo i neverici u ljudska bića. A. Čejz smatra da se opšte dobro u demokratijama može unaprediti samo ako posebni interesi takmičarskih manjina dolaze u međusobni sklad ili ako se međusobno potiru, dok H. Mencken zapaža da je ono što je demokratijama najpotrebnije — postojanje partije koja može da razluči ono što je u demokratijama teorijski dobro od onog što je u njima praktično loše, a zatim da ono što je dobro — pretvori u efikasan sistem.

Pored ovih relativno pozitivnih i kritičkih ocena o vrednosti demokratije, česte su i one u kojima se demokratija posmatra i ocenjuje u negativnim konotacijama. Tako V. Pen demokratiju vidi kao vladavinu u kojoj se narodu dopušta da veruje da sam vlada, da bi se njime moglo bolje upravljati. Napoleon I ističe da je »republikanski despotizam« obilniji u tiraniji, jer u njoj svako učestvuje, dok Dž. B. Šo u svom poznatom maniru kaže: »Demokratija upotrebljava izbore od strane nekompetentne većine, radi ustoličenja korumpirane manjine« (*Maksime za revolucionare*, 1903). Najzad, R. de Fler je demokratiju nazvao jednom reči koja se narodu pripisuje onda kad nam je taj narod potreban.

Uprkos svim ovim razlikama u gledanjima na demokratiju, prevladavaju ona koja ovaj oblik vladavine ocenjuju kao relativno najpogodnije političko i društveno uređenje u kome se do odgovorne vlade dolazi preko odgovornog društva, a time i do brzog razvitka i afirmacije kolektivnih ciljeva i potvrđivanja ljudske ličnosti. Najvažnije u kritikama demokratije je uočavanje njenih slabosti i veoma složenih i brojnih uslova koji su neophodni u društvu, kulturi i politici da bi demokratija bila delotvornija kao oblik zajednice u kome se sve više potvrđuju ljudska sloboda i jednakost, u njihovoj međusobnoj povezanosti. Koliko je proces nastajanja društvenih i ekonomskih pretpostavki stvarnije demokratije složen i dugotrajan, pokazuje i sama istorija demokratije, obeležena borbom oko ideja na kojima je ona zasnovana.

Jedna od ključnih i najbitnijih karakteristika demokratije kao društvenog i političkog oblika je njena *otvorenost*, a to znači da se mera

demokratije i ravnoteža u demokratskim odnosima u društvu i političkim procesima neprekidno traži i obnavlja naporima zainteresovanih društvenih snaga i subjekata čiji se interesi sučeljavaju i usaglašavaju u raznim kompromisima u demokratskim institucijama (sistem društvenog i političkog pluralizma). Demokratija je svojevrsna »ravnoteža u promenama«, društveni i politički proces u stalnom unutrašnjem prevazilaženju i traženju svog punijeg identiteta, zbog čega neki pisci (Hayek) ukazuju i na ranjivost demokratije pred naletima raznih unutrašnjih ili spoljnih protivnika ovog poretka. Očito je da su u demokratijama ideali slobode i jednakosti ispred zahteva za izvesnošću i sigurnošću pripadnika društva, od čijeg angažovanja i odgovornosti na očuvanju demokratije i na pitanjima od zajedničkog interesa presudno zavisi opstanak i perspektiva, odnosno uspešan razvoj demokratskog društva. U istoriji postoje mnogi primeri većih ili manjih društvenih kriza u kojima su zahtevi za većom sigurnošću na račun slobode i odgovornosti dovodili čak i do sloma demokratske poretke.

Pristanak i sporazum jednog društva na demokratiju kao otvoreni proces odbrane slobode i jednakosti, uz pojačanu odgovornost zainteresovanih društvenih snaga, dovodi do »rastakanja izvesnosti« i unapred datih garancija sigurnosti koji su inače u temeljima legitimnosti mnogih drugih i drukčijih društvenih uređenja. Ganel (Gunnel) npr. misli da poreklo i suštinu svakog političkog poretka valja tražiti u težnji ljudi da »savladaju stihiju destruktivnog istorijskog vremena«, da obeleže istorijsku perspektivu i trajanje. Demokratija je u tom pogledu specifičan i izuzetan poredak koji se ne stvara i ne ostvaruje po shemi unapred determinisanih ciljeva društvene izvesnosti i sigurnosti, već po složenijim motivima traženja istorijskih granica slobode i humanijih odnosa, na višem nivou kvaliteta društvenog života. Zbog toga je demokratija i »težak« poredak u kome »mešto vlasti« ostaje »prazno« i pod znakom pitanja.

Osnovne vrednosti demokratije. — Dadas se obično ističe da je osnovna vrednost i težnja demokratije *jednakost* ljudi u društvu.

Međutim, tokom dugih perioda političke istorije kao glavno ishodište i cilj demokratije uzimala se sloboda, politička sloboda pre svega, a jednakost kao (pomoćnik uzgredni) ideal slobode, kao izjednačavanje ljudi u stepenu slobode koju u društvu treba da uživaju. Naime, čim je u istoriji nastalo barem delimično ukidanje totalne potčinjenosti čoveka čoveku (ropstvo), koje je uzimano kao prirodno stanje društva, pitanje političke slobode (u smislu potpunije emancipacije podanika ili kao zahtev za širenjem političkih sloboda na sve šire slojeve društva) postalo je ključno za političku filozofiju i za praktično menjanje postojećih, starih političkih poredaka. Već smo napomenuli da je Aristotel ukazivao na potrebu da u društvu postoji umerena jednakost, jer nejednakosti rađaju nezadovoljstva i revolucije, podrivajući postojeći poredak i zajednicu slobodnih građana iznutra. Proteklo je mnogo vekova dok se problem slobode i poretka slobode (demokratije) nije iznova postavio i kao pitanje društvene jednakosti i socijalne pravde, dok se nije uvidelo da je proklamovanje poretka slobode iluzorno, ukoliko su razlike među ljudima u društvu stvarno takve da jedinima gotovo sasvim onemogućuju učešće u političkom životu, sputavajući ih oskudicom i lišavanjima.

Obnavljanje ideje da je ključna premisa političkih i društvenih sloboda za većinu socijalna jednakost (posle Aristotela i kasnije stoičke filozofije i hrišćanstva) nastupilo je sa engleskom puritanskom revolucijom (XVII v.) i posebno u pokretu Dž. Vinstenlija, koji je bio ideolog »pravih levelera« tražeći još u prvoj engleskoj revoluciji ukidanje privatnog vlasništva, pre svega onog nad zemljom. U socijalnim borbama leveleri (»jednačari«) najavili su smenu starog feudalnog poretka građanskim društvom i političkom emancipacijom, koja je u Engleskoj, kao realna pretenzija većine, najavljivana već od XV veka, a naročito posle pothvata osvajanja kolonijalnih poseda i bogaćenjem engleske metropole. Pored toga, puritanci su pod pritiscima u samoj Engleskoj i Škotskoj, masovno naseљavali Severnu Ameriku, donoseći na ovaj kontinent seme levelerskih ideja jednakosti i

demokratije. Insistirajući na ekonomskoj demokratiji, levelerski pokret je otvorio jedan proces borbi za stvarnu jednakost kao bitnu pretpostavku slobode, koji će preko ideja utopijskih socijalista i prvih socijalističkih mislilaca doživeti svoje priznanje u vreme Francuske revolucije. U tom procesu, koji traje gotovo dva stoleća, ideja ekonomske jednakosti postepeno će se dopunjavati zahtevima u pravcu socijalne jednakosti, najpre jednakosti različitih religija (od pojave novih religija u okviru pojedinih država), preko ukidanja razlika po rođenju, zahteva za jednakošću u oblasti osnovnog obrazovanja, brige o očuvanju zdravlja, socijalne zaštite itd. ukorak sa širenjem socijalnih funkcija države. Uporedo sa širenjem i produblivanjem ideje i područja realizacije načela jednakosti, učvršćuju se i drugi komplementarni principi i instrumenti značajni za oživotvorenje ravnopravnosti ili bar za ublažavanje vekovima postojećih društvenih razlika. Važan moment u tom razvitku jeste jačanje društvene i političke uloge prava, koje se odvija uporedo sa rastom ekonomske razmene i ekonomskog saobraćaja, širenjem privrednog područja i usloznavanjem ekonomskih i društvenih procesa uopšte. Jednakost ljudi pred zakonom i sudom, jedan je od najvažnijih preduslova ukidanja personalizacije vlasti i garantija slobode, jednakosti i demokratije. Otuda je u tradiciji zapadnih demokratija tzv. proceduralna povelja o pravima (garantije nezavisnog sudstva) od početka imala isti značaj kao i garantije pojedinih supstancijalnih prava i sloboda.

Antička demokratija ostavila je (u primeru demokratije atinskog polisa) značajne obrasce i iskustva demokratskog političkog života, ali pri tom valja imati u vidu da je to bilo iskustvo jedne malobrojne političke zajednice, koje nije bilo prihvaćeno ni u širim okvirima ondašnjeg helenskog sveta. Jaka u unutrašnjoj demokratiji, klasična Atina bila je slaba u spoljnim poslovima i zadacima ostvarenja panhelenizma. Kako nas obaveštava H. Laski, jedinstveno iskustvo atinske demokratije prestalo je da služi kao inspiracija u stvaranju političkih poredaka vekovima posle njenog pada, tokom čitavog srednjeg

veka. Ma koliko ingeniozni u političkom vladanju, Rimljani čak ni u republikanskoj erini nisu imali mnogo demokratije u svom političkom sistemu, a pojedini demokratski elementi su, u stvari, nastajali kao posledica vojnih potreba i vojne demokratije. Glavna vlast bila je u izvršnim organima i Senatu, a odlučivanje koje je na osnovu *Lex Hortensia* od 287.g. stare ere preneto na *concilium plebis*, bilo je više nominalno nego stvarno. Isticanje principa jednakosti među ljudima, kod rimskih stoika, kao i kod Cicerona, Seneka, Gaja i Ulpijana bilo je inspirisano više etičkim nego političkim motivima. Hrišćanstvo, koje je nastalo kao vera i ideologija siromašnih, preuzelo je od stoika ideju jednakosti, iako je ona bila više duhovna nego zemaljske prirode (jednakost pred bogom ocem i jednakost na nebu). Laski navodi da je sv. Pavle posebno isticao ideju jednakosti, ali je bio odlučno protiv obaranja postojećih autoriteta i nosilaca vlasti, što je bilo uslov ostvarenja ideje jednakosti. Tako se vladajuća crkva, koja je pored materijalnog bogatstva stekla veliki udeo i u svetovnoj vlasti, okrenula protiv ideja prvobitnog hrišćanstva, kojima je trebalo da služi.

Jedno od uporišta na kojima se u toku srednjeg veka održavala i tinjala klica demokratije bila je ugovorna priroda odnosa između vladara i podanika, kao i svetovne i duhovne vlasti. Dugo odsustvo isključivog i najvišeg zemaljskog središta vlasti (najviša vlast je u Bogu, dakle niko nije *suveren*), dužnost vladara da poštuje zakonitvom preuzete obaveze prema potčinjenima, granice vlasti date običajima i božjim zakonima, u feudalnom poretku su embrioni pluralizma, konstitucionalizma i reprezentacije, jer se ispunjenje tih unapred datih ugovornih pogodaba može od svakog zahtevati. Iz njih su ponikli razni oblici dogovora o javnim stvarima i poslovima države, bilo u vidu savetovanja, dogovaranja ili ustanove javnih sabora raznih staleža (u srpskom srednjem veku inst. *sborrum sive parlamentum*). Što su javni interesi u pitanju bili širi i tičali se sviju (*quod omnes tangit*), to je predstavljalo staleža u saboru moralo biti šire, a iz toga širenja ponikla je tokom vremena i prvobitna elektivna

reprezentacija, na kojoj su izgrađene moderne formule legitimnosti političke vlasti. Svi ovi elementi iz kojih će se kasnije razviti prvi demokratski oblici tinjali su u okrilju feudalnog poretka, da bi se u XVI veku i kasnije, pod uticajem religijskih šizmi i znatnijih promena u načinu proizvodnje, postepeno razvili u pojedine, najpre reprezentativne demokratske institucije (parlament kao oblik političkog predstavljanja staleža u Engleskoj itd.), preostajući kasnije u prve forme izvorne liberalne demokratije i posedničkog individualizma. Od Vinstenlija u Engleskoj, Altuzijusa u Holandiji, preko Didroa i Voltera u Francuskoj i filozofskog utemeljivača liberalne demokratije u Engleskoj Dž. Loka, preko zastupnika »etičkog socijalizma« Mablja i Morelija, došlo se do velikih demokratskih mislilaca građanskih revolucija u koje treba ubrojiti Bentama, Džemsa i Džona Stjuarta Mila u Engleskoj, Tokvila i druge »doktrinare« u Francuskoj, kao i Džefersona i Medisona u Americi. Napredak naučne misli i otkrića novih krajeva sveta podstakli su političku filozofiju da u traženju demokratskog poretka u središte proučavanja postavi probleme ograničavanja i ravnoteže vlasti, kao i institucije za to potrebne, a zatim i sve druge izborne i reprezentativne institucije koje bi osigurale šire učešće društva u obavljanju zajedničkih poslova i u društvenoj kontroli vlasti.

U engleskoj demokratskoj tradiciji koja se iskristalisala do XIX veka preovlađuju shvatanja o demokratiji kao autonomiji i individualnoj slobodi i odgovornosti, dok u Francuskoj preovlađuje ideja demokratije kao participacije (aktivna strana političkih prava i sloboda), sa naglašenijim težnjama ka popularnoj vladavini i jednakosti. Međutim, u obe tradicije deluju snažni uticaji liberalnih ideja koje demokratske slobode smestaju pretežno u političku sferu, dok se do uticaja socijalne demokratije dolazi znatno kasnije, tek u XIX i XX veku. Američko iskustvo, iako pod pretežnim uticajem engleske političke tradicije, naginje po svojoj otvorenosti kombinaciji liberalne i pluralističke demokratije, nadmetanju političkih grupa (interesnih grupa, grupa za pritisak) u »slobodnom« političkom prostoru. Kolonijalne metropole su, po opštoj pret-

postavci, polazile od toga da je demokratija politički oblik koji nalazi realno tle samo u uslovima ekonomskog prosperiteta razvijених, pretežno metropolitanskih zemalja, dok su veliki delovi sveta, obojeno stanovništvo i nerazvijene zemlje, sa niskim stupnjem obrazovanja i socijalne pokretljivosti, kao i ograničenim sistemom informacija, nepodobni za demokratski oblik vladavine. U tom duhu, još šezdesetih godina, S. M. Lipsset, u svojoj studiji *Politički čovek*, ističe kao pravilo da zemlje koje nisu prešle određenu granicu u bruto-dohotku po stanovniku (u to vreme 500 am. dolara *per capita*) nemaju ni osnovne uslove za demokratiju.

Moderna iskustva i savremena shvatanja o demokratiji, međutim, ne prihvataju bilo koji pojedinačni činilac kao odlučujući za postojanje ili nepostojanje demokratije, već radije uzimaju u obzir čitav niz faktora, materijalnih, kao i kulturnih i duhovnih, uporedo sa situacionim uticajima. Očigledno je da ima i veoma bogatih zemalja (arapske zemlje izvoznice petroleja), koje žilavo čuvaju konzervativnu i nedemokratsku tradiciju, socijalnu hijerarhiju suprotnu demokratiji. S druge strane, ističe se da je za modernu i dinamičnu demokratiju važnije od unapred zadate i nametnute jednakosti postojanje ravnopravnosti i jednakosti u *šansama* koje podstiču utakmicu i društveni razvoj. Primitivni egalitarizam i uvrijerizam demotivise, i to ne manje od zatvorenog društva i nedostatka šansi za uspon na društvenoj lestvici. To iskustvo svedoči da je »tajna demokratije« u ravnoteži različitih i često protivrečnih faktora, u uspešnom balansiranju njihovih dejstava i u nalaženju takvih odnosa koji bi afirmaciju demokratskih vrednosti (sloboda u relativnoj jednakosti) našli u maksimalnoj mobilizaciji odgovornog društva i odgovorne vlade. A to ponovno vraća na staru ideju o demokratiji kao »mešovitom sistemu«.

Demokratija, koja je kao sistem bila ozbiljno uzdrmana uoči i tokom dva velika svetska rata u XX veku, danas je veoma značajna i kao mobilizacioni koncept i »ideja-snaga« u borbi protiv različitih oblika autokratije, totalitarizma i diktature. Očuvanje demokratije protiv ovih opasnosti pre svega je u ravnoteži i

dopunjavanju ekonomske i političke demokratije, balansu između centralne vlasti i samouprave, u konstitucionalizmu i očuvanju najvažnijih prava i sloboda i modernim, funkcionalno utemeljenim oblicima federalizma i participacije u odlučivanju. U modernom smislu, demokratija se sve više javlja i kao etički problem i problem čoveka. Nedostatak šansi i nekontrolisano razgaranje i produbljivanje društvenih nejednakosti demoralise i deformise deprimirane društvene klase i slojeve. Napuštanje osnovnih demokratskih postulata degradira velike mase ljudi, ne videći šansu u postojećem nedemokratskom poretku, traže rušenje tog poretka i uspostavljanje novih odnosa, iako se posle toga često ide u ekstremlu drugu vrstu. U svakom slučaju, demokratiju i njenu stabilnost mogu ugroziti i nasilni, iznudeni oblici rušenja poretka, koji donose nove društvene nepravde i nejednakosti, stanje unutrašnjeg socijalnog rata i nespokojstva, do krize uverenja u trajnost demokratskih oblika upravljanja. Etički smisao demokratije, prema R. Penoku, najbolje je izrazio I. Kant u svojoj raspravi *Kritika čistog uma*, govoreći o uređenju koje »dopušta najveću moguću ljudsku slobodu saglasno zakonu po kome se sloboda svakog pojedinca može pomiriti sa slobodom svih drugih«. U ovakvom etičkom određenju jasno se vide osnovne premise Kantove liberalističke političke filozofije (individualizam, autonomija ličnosti i samoodgovornost), ali i političko značenje njegovog kategoričkog imperativa u prvoj i, posebno, drugoj formulaciji po kojoj čovek čoveku mora biti cilj, a ne sredstvo. Prava sredina za humanitet kao cilj jeste demokratija, demokratska tolerancija.

U savremenoj demokratskoj teoriji, rasprave o osnovnim vrednostima i temeljima demokratije, koje otkrivaju njihova međusobna protivrečja, sve više ističu neophodnost uzajamnih balansa i kontrabalansa tih vrednosti, a sve manje priznaju isključivost ili primat bilo koga od principa i vrednosti demokratije. Tako moderni pisac Dž. Rols (Rawls) u svom traktatu *Teorija pravičnosti*, postavlja sebi zadatak da razvije teoriju i principe pravične društvene raspodele i društvene pravičnosti, i to u vidu »čiste proceduralne pravde«, koji bi se zatim ugradili u ustav. Time se izbegava

rešavanje teških i često nerešivih, protivrečnih vrednosti i principa kao što su pomirenje slobode i jednakosti, potreba i produktivnosti ili pruženih šansi naspram njihove realizacije i sl. Teorija »čiste proceduralne pravde« treba da zameni i utilitaristički pristup, koji ono što je pravično procenjuje za svaki pojedinačni slučaj posebno. Čista proceduralna pravičnost polazi ne od postojećih standarda, bilo koliko da su oni sigurni za pojedine slučajeve, već od *procedura* (normativno i ustavno ustanovljenih), iz čije će primene kao rezultat proizaći sadržaj koji čini pravično u njegovoj stvarnoj socijalnoj meri i sadržini. Principi treba da budu definisani u sukcesiji: najpre maksimalne osnovne slobode na jednaknoj osnovi; zatim ekonomske nejednakosti tako uređene da budu istovremeno na najveću dobrobit onih sa najmanje preimućstava, kao i povezane sa službama i položajima pristupačnim svima. Institucije sistema bile bi tako projektovane da do najveće mere omogućavaju svakoj predstavljenoj društvenoj grupi da bude tretirana u skladu sa navedenim principima. Prema tome, demokratska proceduralna rešenja koja bi pomirila zahteve socijalne pravičnosti i jednakosti sa načelima slobode bila bi slična nekoj vrsti normativno objektiviziranih igara na sreću; ali tako da se na početku svakom daju podjednake (proceduralne) šanse. Tim putem očekuje se da maksimalizacija šansi za sve dovede do konvergencije učinaka njihovim korišćenjem, pa i relativne jednakosti, a u svakom slučaju do svojevrstne pravičnosti kojom se ne bi narušavala otvorenost i efikasnost ekonomskog i društvenog života.

Slični teorijski pogledi na razrešavanje prividnih ili stvarnih protivrečnosti među demokratskim vrednostima razvili su se i kad je reč o odnosu *individualizma* i *kolektivizma*. Ni individualizam ni kolektivizam, zapravo, nužno ne podrazumevaju demokratiju, a istovremeno i jedan i drugi su sposobni da je dostignu, a kada se to učini, onda svaka strana čini ustupke drugoj. Kolektivisti: Platon, Hobs i Berk bili su u osnovi konzervativni, kao što je to slučaj i sa mnogim liberalima XIX i XX veka koji su bili individualisti. Obratno, ima primera demokratske orijentacije i kod jednih

i kod drugih. Svodeći dilemu između individualizma i kolektivizma na odnos slobode i socijalne pravde, može se reći da se nikakva socijalna pravda ne može održati bez slobode. Zato su i sva shvatanja čoveka, bilo kao »otiska društva« ili kao usamljenog pojedinca, jednostrana i netačna. Istina je da je čovek mnogostrano biće, kao i demokratija.

Sadržinska i proceduralna strana demokratije. — Teorijski pojam demokratije ne bi bio potpun ako ne bi obuhvatio razlikovanje i razumevanje *supstantivne* i tzv. *proceduralne* demokratije. Supstantivna (sadržinska, klasična) demokratija pripada ranim shvatanjima i praksi demokratije prikladnim za malobrojne političke zajednice (grčki polis itd.) i zasnovanim na pretpostavci o postojanju čvrsto uobličene »volje naroda« i širokim predstavama ljudi o »opštem dobru«, uz racionalnu ljudsku prirodu, koja dolazi do izražaja u politici kroz razne oblike razvijenog neposrednog učešća građana. Istorijska iskustva i rezultati primene odgovarajućih političkih oblika, međutim, znatno su doveli u pitanje neke od postulata shvatanja o supstantivnoj demokratiji, ističući sve više značaj demokratskog metoda i demokratskih procedura kao načina da se demokratija afirmise i utemelji kao realan oblik političke vladavine i političkog života.

Širenje političkog prostora i subjektiviteta, što je elementarna pretpostavka svih shvatanja i oblika demokratije, dovelo je do saznanja da u svakoj složenijoj političkoj zajednici postoje značajne suprotnosti u htenjima i duboke razlike u motivacijama pojedinih delova političke populacije u odnosu na bitna politička i društvena pitanja. Dž. Šumpeter navodi prihvatljivu misao da je na kraju krajeva narod uvek mudriji od bilo kog pojedinca (Džeferson), kao i Linkolnovu izreku o tome da je »nemoguće stalno obmanjivati ceo narod«, ali dodaje da ako su te misli opravdane na duži rok, onda isto tako valja imati u vidu da se politika događa (i to po pravilu) u kraćim vremenskim razmacima, u kojima najčešće dolaze do izražaja iracionalni procesi unutar političke zajednice. Kad je reč o

motivacijama za efektivni uticaj na šira javna pitanja, uočljivo je da je on kod prosečnih, pa i obrazovanih građana znatno manji nego što se misli, pa po pravilu čak i manje značajna privatna pitanja i interesi za pojedince često imaju veći značaj i pobuđuju kod njih veće motivacije i interesovanja nego mnoga javna pitanja koja im izgledaju daleka i u posrednoj vezi sa njihovim sopstvenim interesima. S druge strane, sukobljavanja najrazličitijih težnji unutar pojedinih grupa u političkom telu dovode do difuzije procesa stvaranja »opšte volje«, tako da kao realni ishod tih sukoba, kao politika ili odluka, proizlazi nešto »što niko nije htio ili očekivao«. Najzad, pokazalo se da su pretpostavke o tzv. racionalnosti ljudske prirode u politici (posebno u grupi, masi) nerealne, jer tu često prevladavaju impulsi i emocije, kojima se ostavlja širok manevarski prostor za konačno uobličavanje i »dogradnju« političke volje sa strane, od strane lidera javnog mnjenja, političkih vođa, pa i manipulatora. Ne treba pri tom gubiti iz vida da se politika u pravom smislu, kao proces, zbiva u prostoru suočavanja sa sasvim novim i nepoznatim situacijama, pred kojima je kolektivno iskustvo još nemoćnije (Manhajm). Otuda je, za razliku od obične državne primene već utvrđenih pravila na niz poznatih i ponovljenih situacija, prava politika često »plivanje u stihiji«, koja se sa brojem učesnika ponekad pojačava do iracionalnosti. Zbog svega toga, prema Šumpeteru, »opšta volja« na koju se oslanja klasična demokratska doktrina, često je veštačka tvorevina (artefakt), koja se bitno razlikuje od autentične (zamišljene) volje naroda. Ako je to tako, zaključuje se, onda je veštačko stvaranje demokratije mnogo bolje (pravilima proceduralne demokratije, postaviti u okviru unapred utvrđene metode) nego je prepustiti spontanosti, bremenitoj raznim opasnostima i po nju samu. Pri tom se naročito imaju u vidu najrazličitiji oblici »dorađivanja« neartikulisane »opšte volje« naroda putem dirigovane ili manipulisane primene raznih formalno demokratskih instrumenata, kao što su izbori, plebisciti, referendum i druga na izgled popularna izjašnjenja koja se po svojim isho-

dima izvrgavaju u nešto sasvim suprotno demokratiji.

Tipičan primer je slučaj Napoleona (bonapartizam) ili mnogi primeri populističkog ustoličenja raznih autokrata i diktatora (plebiscitarni cazarizam), koji se javlja u različitim oblicima političkih sistema. U tim slučajevima populistička ili autokratska vlast održava se i metodama manipulacije i raznim oblicima stalnog »popuštanja« narodu. Sam Bonaparta je iskoristio iracionalne sukobe među političkim grupacijama u Francuskoj da bi svoju apsolutnu vlast zasnovao na kompromisima koji su uistinu i bili bolji za narod (bar privremeno) od stalnih sukoba i iracionalnog rasipanja društvenih energija, uz pretnje javnom redu i miru. Njegovom usponu je najviše odgovarala nepopustljivost sukobljenih grupa i njihova nesposobnost za demokratske govore i kompromise. Sam Napoleon je Ežena Boarne savetovao da pri upravljanju Severnom Italijom, osim u pitanjima koja su od najužeg interesa za njega (a to su pre svega pitanja očuvanja vlasti), u svemu ostalom popušta zahtevima naroda. Razumljivo, u toj vrsti »demokratije« potpuno je negirano svojstvo demokratije kao razmenskog procesa između odgovorne vlade i odgovornog društva, a otvoren put za njihovu međusobnu korupciju.

Činjenica je da su se različiti oblici i institucije klasične i supstantivne demokratije održali i u savremenim složenim društvima. Ona bi se mogla pripisati ne samo potrebama političara za stalnim korišćenjem populističke frazeologije i potrebama za iluzijama o sopstvenoj vladavini u samom narodu (kako to tvrdi Šumpeter) već i mnogim drugim faktorima i razlozima. Ako se proceduralni tip demokratije može smatrati savremenijim i efikasnijim pristupom za realizaciju njenih principa, onda se, s druge strane, supstantivna demokratija može i danas uzeti kao jedan od njenih korektiva i rezervnih mehanizama, koji upravo proceduralnu demokratiju može pomeriti od njene varijante »demokratskog elitizma« i igre proceduralama do autentičnog parlamentarnog pregovaranja i javne demokratske sinteze. Da bi se demokratija ostvarivala kao dinamičan i otvoren proces stalnog

propitivanja legitimnosti vlade u javnosti i reprezentativnim institucijama naroda, tome se mora dodati i neotuđivo pravo naroda da u pojedinim (naročito veoma značajnim) situacijama i pitanjima, proceduralna načela demokratije osnaži ili pak koriguje i izražavanjem svog opšteg raspoloženja i svoje volje, u odgovarajućim oblicima i procedurama. Ako je tačno tvrđenje da proceduralna demokratija više odgovara zemljama u kojima se rešavaju složena i teška pitanja, dok je supstantivna demokratija prikladnija za zemlje koje su najveći broj teških pitanja uglavnom rešile (Švajcarska itd.), onda se mora reći i da je supstantivna demokratija »stalni rezervni mehanizam« i oslonac naroda, posebno u krupnim promenama, složenim i teškim prilikama, kroz koje pojedina društva prolaze duže vreme. Razumljivo, to sve ne znači da se prema dilemi između supstantivne i proceduralne demokratije treba odnositi kao prema alternativama u kojima uvek mora pretežati jedna ili druga, već ih treba uzeti kao kompatibilna shvatanja i pristup demokratiji i njenom utemeljenju u sistemima, na načelima »mešovite« vlade i, pre svega, jačanja odgovornosti vlade i javne odgovornosti i učešća građana. Prema tome, današnje potrebe za elementima supstantivne demokratije i unutar proceduralnih pristupa demokratskom uređenju, moraju se uzeti kao objektivne, nezavisno od subjektivnih aspiracija i potreba političara za demokratskom frazeologijom i manipulacijom masama. Uostalom, svaka demokratija i započinje najširim »susretanjem« društva i politike u formi izbora i stvaranja političkog vodstva, plebiscitima i sl. stavljenim u okviru strogih demokratskih procedura, a posle toga se demokratski proces utemeljuje i razvija kroz obavezne i prihvaćene parlamentarne procedure, pravnu državu i konstitucionalizam, ali i nadalje uz stalnu mogućnost naroda da javno (naročito preko medija) kontroliše i po potrebi smenjuje vladu i pojedine predstavnike (u nekim slučajevima, osobito najvažnijim, i da usmerava njihov rad). U svemu tome se ogleda preplitanje i uzajamno podržavanje proceduralne demokratije i supstantivne demokratije i u modernim političkim sistemima.

Prihvatajući izuzetan značaj vodstva i političke reprezentacije (parlamentarne) za sve savremene demokratije, Šumpeter proceduralnu demokratiju, kao skup demokratskih metoda, definiše kao konkurentsku ili takmičarsku borbu za političko vodstvo. On kaže: »Demokratska metoda je onaj ustavni način da se dode do političkih odluka, pomoću kojeg pojedinci dobijaju ovlašćenje da donose odluke putem konkurentске borbe za sticanje glasova u narodu«. Ovu definiciju, kojom se očigledno prvenstveno naglašavaju izborna utakmica i prestiž aktivnih političkih snaga u demokratijama, Šumpeter kasnije dopunjuje stavovima iz kojih proizlazi da tu nije reč samo o konkurentskom metodu stvaranja vlade već i o znatno širem procesu koji podrazumeva razmenu i trgovinu uticajima i izgedima pojedinih subjekata koji učestvuju u demokratskom životu, kao i razmenu uticaja i komuniciranje između birača i predstavnika, odnosno vlade. On otvoreno naglašava izrazitu sličnost ovoga procesa sa ekonomskom utakmicom u privrednoj sferi, ističući da se jedino tim putem može održati stalni dinamizam i vitalnost političkog života.

Među obeležjima i faktorima proceduralne demokratije, koji su se potvrdili na osnovu duge istorije demokratskih parlamentarnih sistema, izdvajaju se pre svega *demokratske izborne procedure*, koje polaze od principa većine, ali tako da oni mogu biti korigovani raznim oblicima kvalifikovane većine ili proporcionalnih izbornih sistema, *sloboda misli* i njihovog javnog izražavanja i raspravljanja (uključujući pravo na kritiku vlade), kao uslov postojanja javnog mnjenja, *sloboda štampe* i sl. Ovome treba dodati da proceduralna demokratija zahteva visoku kompetenciju potencijalnog vodstva koja obuhvata ne samo proverena moralna svojstva već i intelektualne sposobnosti i darovitost. Sve se to postiže strogim metodama selekcije unutar partije i državnog aparata. Jedno od najbitnijih svojstava vodstva i proceduralne demokratije je bazični konsenzus o prihvatanju i poštovanju mirnih i demokratskih pravila i procedura razrešavanja sukoba i donošenja odluka, prema demokratskim ustavnim i parlamentarnim načelima i običajima. To znači da je prvi zah-

tev tolerancije kao onoga što sačinjava suštinu i duh proceduralne demokratije, uzdržavanje svih i svakog od nasilnih i nemoralnih načina vođenja političke borbe, što treba da bude podržano i negovanjem sposobnosti javnosti i birača da se odupru korupciji ili nerazumnim postupcima i njihovim nosiocima u političkoj igri («borba protiv nevaljalaca i maloumnika»).

Razvijanje elemenata proceduralne demokratije u pojedinim sistemima podrazumeva i zahtev da se vodi računa o dometima i sferama u kojima se demokratski metod može plodonosno primenjivati. Nije poželjno, niti u interesu demokratije, širenje njenih proceduralnih pravila i na takve sfere gde su nezavisnost, objektivnost i poštovanje pravnih, a ne političkih pravila, bitni za postojanje same demokratije (sudovi, banke i sl.). Ovim je obuhvaćena i potreba demokratskih sistema za stvaranjem efikasnog činovničko-upravnog aparata, zasnovanog na stručnosti (kompetentna birokratija), a ne partijskoj lojalnosti.

Pravila demokratske procedure obuhvataju i uzdržavanje birača od olakog smenivanja izabranih predstavnika i uzajamno poštovanje podele rada.

Modernu varijantu proceduralne demokratije sa elementima demokratskog elitizma zastupa savremeni američki teoretičar i empirijski analitičar, demokratije Robert Dal (R. Dahl, *A preface to Democratic Theory, Polyarchy* i druge rasprave o demokratiji). Za razliku od Šumpetera koji je apsolutizovao legitimnost većine, stečenu u demokratskoj proceduri odlučivanja (izborima), Dal smatra da je i većina zapravo uvek koalicija nekih manjina i da je u demokratiji pitanje o legitimnosti vlade stalno otvoreno i podložno proveravanju i kontroli opozicije. U razvijanom i pluralističkom društvu demokratija je predodređena trajnim prisustvom realnih razlika u mišljenjima i interesima, pa se demokratska vlada razlikuje od drugih režima legitimnošću koji dodeljuje izražavanju tih mišljenja i interesa, doslednošću u donošenju opšteobaveznih odluka koje neizbežno prihvataju jedne u odnosu na druge interese, ali i formulama kojima se stalno podstiče kooperacija sa (i među) onima koji se ne slažu,

odnosno manjinama. Iako je, poput drugih režima, i demokratija vladavina elita utemeljena na političkoj podeli rada (uloga) i različitim stepenima političkog uticaja, ona se od drugih oblika elitističke vladavine razlikuje u mnogim elementima. Pre svih, to su efektivne garantije koje se pružaju opozicionim elitama koje javno osporavaju monopol vladajuće elite. Upravo borba vladajuće i opozicione elite omogućuje da postoji određeni stepen korespondencije između interesa građana i političke vladajuće elite. Demokratsku vladu, prema tome, ne merimo prema vrednostima koje zastupa ili po njenoj klasnoj osnovi ili strukturi, već po onome što je čini otvorenim sistemom za javnost, građane i političku kontrolu (opozicije), dakle po aranžmanima koji u njoj omogućuju da se održi odgovornost političkih lidera prema onima kojima se vlada, jer je odgovornost suština demokratije.

Robert Dal definiše demokratiju kao »sistem u kome je vlada politički odgovorna za političke preferencije svojih građana, u uslovima kada su svi građani politički jednaki«. Demokratija je, otuda, onaj sistem koji od svih aktivnih elita zahteva da legitimnost neophodnu za političku vladavinu traže u otvorenoj i poštenoj utakmici za podršku građana (birača). To je politički oblik koji sukob interesa pretpostavlja bilo kakvoj transcendentnoj saglasnosti i homogenizaciji, sistem čija je težište na njenim akterima i koalicijama, a ne na kibernetskoj ravnoteži; na ostvarivanju ciljeva racionalnim metodama, a ne na iskušavanju nesvesnih psihičkih potreba ljudi u političkom procesu. Time se potvrđuje intrinzična vrednost političkih institucija za demokratsku stabilnost društva, nezavisno od klasnih interesa, koji bi se bilo kada mogli opsluživati političkim ciljevima. U Dalovoj interpretaciji, sadržaj demokratskog procesa je prvenstveno racionalno ostvarivanje interesa, a ne preoblikovanje i preusmeravanje vrednosti. Otuda on ne veruje u veći značaj i kontrolnu sposobnost »zajedničkih osećanja«, »brige« ili »uzajamnog poverenja«, ukazujući da fundamentalizam vrednosnih komponenti politike, ako je jače izražen, može ugušiti racionalnost interesa i ciljeva i potpuno blokirati

sporazumevanje i mirenje interesa u demokratskim institucijama, što bi bilo pogubno za demokratiju. Ovakvim idejama Dal zapravo nastavlja duhovnu tradiciju i revolucionarni optimizam koji postoje na samim izvorima američke demokratske prakse, u *Federalističkim spisima*.

Razvijajući analitički pristup u istraživanju demokratije u razvijanom zapadnom društvu, Robert Dal je svoju dinamičku koncepciju pluralnog (poliarhijskog) i kompetitivnog demokratskog elitizma dopunio značajnim uvidima u uslove stabilne i efektivne demokratske procedure, sistematizujući ne samo opšte uslove i indikatore demokratske vladavine (šema od osam uslova) već i mehanizme šire demokratske kontrole u složenom opštenacionalnom kontekstu, one koji nastaju iz neophodnih procesa sporazumevanja i kompromisa manjina.

Uslovi demokratije. — Kad je reč o *uslovima demokratije* i njene stabilnosti, u političkoj teoriji, navodi se čitav niz faktora koji podstiču pojavu i održavanje demokratskih političkih odnosa. Reč je o čitavom kompleksu različitih uslova i činilaca demokratije, koji se mogu podeliti na ekonomske, društvene, političke, istorijske (tradicionalne), međunarodne, situacione i dr. Ovde najpre treba pomenuti neke od najvažnijih uslova demokratije u savremenom smislu te reči, iz čijeg se pregleda može zaključiti da je postojanje demokratije, uistinu, veoma složen proces koji uključuje aktivno prisustvo različitih i čak raznorodnih faktora.

Pluralizam svojine i svojinskih oblika, uz odgovarajuće javne i pravne garantije svojine i plodova njene ekonomske upotrebe, nije samo značajan uslov konkurentno sposobne privrede i privrednog razvoja već i slobode i demokratije. Postojanje samo jednog svojinskog oblika (kao u arhaijskim društvima), ili dominacija jedne vlasničke forme nad svim ostalim, dovodi do formiranja ekonomskih monopola i različitih oblika zavisnosti velikog broja ljudi od monopolističkih vlasnika. Primeri takvog svojinskog uslovljavanja društva »tehnološki jednakih«, odnosno ekonomski podvlašćenih radničkih masa nisu samo veliki kapitalistički monopoli i vlast raznih eko-

nomskih oligarhija već i tzv. organska radnička država u realsocijalističkim društvima. To je tip države, opisan u studijama nekih engleskih autora, u kojoj država politički podvlašćuje i kontroliše ponašanje svojih građana, pre svega preko svoga monopola na zapošljavanje i prava na otpuštanje. Kako u društvu nema alternativnih svojinskih oblika i prostora za zapošljavanje izvan državnog ili tzv. društvenog svojinskog sektora, birokratija, kao ovlašćeni upravljač društvenim sredstvima i kapitalom, preko zapošljavanja i otpuštanja, ostvaruje zaista moćnu kontrolu nad radništvom, čak i nezavisno od moguće upotrebe drugih mehanizama i sredstava kontrole i nadzora nad ljudima. Otuda su u svakom društvu autonomni i »rezervni« sektori svojine i rada ona utočista slobode i inicijative kojima se građani (pre svega zaposleni i radno sposobni) mogu odupreti raznim monopolističkim i totalitarnim pretenzijama države i birokratije i izvan njih obrazovati »slobodne zone« demokratije.

U vezi sa svojinskim pluralizmom i slobodnom inicijativom u privredi je i stvaranje *autonomnog građanskog (civilnog) društva*, kao drugi značajan i nezaobilazan uslov demokratije u političkoj sferi. Već izložena istorijska retrospekcija razvoja demokratije pokazala je da je demokratija počela da nastaje u gradovima još u toku srednjeg veka. Gradovi, odn. građani, opasani visokim odbrambenim zidovima od zavisne i podaničke feudalne okoline, snabdeveni poveljama o slobodama i privilegijama od feudalnih vladara, bili su prva uporišta modernih političkih sloboda, koje su se kasnije proširivale na celo društvo. Otuda i čuvena izreka da »gradski vazduh čini čoveka slobodnim« (*City air makes man free*). Međutim, čak ni do naših dana mnoga društva još uvek nisu dostigla stupanj »autonomnog civilnog društva«, sastavljenog od nezavisnih i politički organizovanih građana i drugih političkih subjekata sposobnih da se odupru svakom političkom monopolizmu, a neka društva su iz ranije autonomije ponovno vraćena u stanje zavisnosti prema politici. Nije ovde reč samo o nerazvijenim zemljama i neizdiferenciranim društvima na pojedinim kontinentima nego i

o svim drugim društvima u kojima politika i odgovarajući politički sistemi uspostavljaju dominaciju nad društvom i tako suzbijaju građansku autonomiju i društveni subjektivitet. Svuda gde se društvo organizuje i politika vodi ka prevazi organističkih i holističkih principa »naroda«, »nacije«, »mase«, »klase« nad individualnom autonomijom i suverenosti građanina, sa potiranjem njegove samostalnosti u ime nekih apstraktnih opštih ciljeva i načela, suočavamo se i sa suspenzijom demokratije i demokratskih procesa i odnosa u društvu. U takvim uslovima ukidaju se plodne različitosti (društveni pluralizam) i mogućnosti da iz njih, kroz racionalna sučeljavanja i utakmicu, nastanu demokratske sinteze i demokratske društvene odluke i kompromisi. Drugim rečima, poznato trofazno odvijanje demokratskih procesa: konflikt-konzensus-demokratija moguće je samo u sredini relativno autonomnog i slobodnog civilnog društva, a ne unutar društvenih struktura koje nametanjem samo jednog načela kao »svevažeg« (nacionalno, klasno), potiru društvene različitosti i spolja nameću samo jedan princip ujedinjavanja, ometajući tokove slobodnih razmernih procesa u društvu.

Iz ovoga sledi da je demokratsku politiku moguće organizovati samo u društvu u kome se osnovni kolektivni identiteti i vrednosti (nacionalni, klasni, grupni) pretpostavljaju i tolerišu kao društvena realnost, a kao glavna osnova političkog procesa uzimaju *društveni interesi*, stvoreni posle ovih društvenih realnosti nastalih prirodno-istorijskim razvojem. Veliki mislilac Hegel govorio je da temelj moderne države treba da bude građanstvo, društvo stvoreno prevaziženjem puke običajnosti i samoniklosti (građanin kao čovek u svojoj »drugobitnosti«, kao stvaralac). Prema tome, ako se politika i politički proces uteme lje na neporecivim kolektivnim identitetima i vrednostima (nacija, klasa i sl.), onda se stvaraju neprelazne barijere u otvorenom demokratskom pregovaranju, jer je reč o onim najdubljim svojstvima od kojih se niko ne može odreći niti ih poricati. Otuda su zemlje sa prevagom religije, nacionalizma, klasnog sektantstva i drugih kolektivnih i tradicionalnih isključivosti po pravilu zemlje poli-

tičkog *fundamentalizma*, odnosno sredine sa ograničenim sposobnostima pluralizma i demokratskog pregovara nja, ograničene socijalne tolerancije. To su po pravilu i sredine u kojima se pojedinci ili uske grupe veoma lako »ovlašćuju« za razne monopolske političke mandate, kojima postaju izvršioци apstraktno »opšte« ili kolektivne volje i misije.

Postojanje *pravne države i vladavine prava* važan je preduslov razvoja i stabilnosti demokratije. Konstitucionalizam i *politika u granicama prava* garantuju ravnopravan položaj i učešće svih političkih subjekata u demokratskom procesu. U mnogim sistemima, a naročito u zemljama realsocijalizma, politika je, u vidu partijskog monopola, ostvarivala dominaciju nad svim sferama ekonomije i društva. Pravna država, kao instrument vladavine prava u demokratskom poretku, treba da onemogući politički voluntarizam i monopolizam i da garantuje kao *pouvoir neutre* (neutralna vlast) jednake šanse za sve učesnike u demokratskim procesima i institucijama i dosledno poštovanje demokratskih »pravila igre«.

Među značajnim faktorima političke demokratije i formulisanja demokratske javnosti je demokratizacija informisanja (sloboda informacija) i otvorenost sredstava javnog informisanja svim aktivnim političkim snagama, uz njihovu dostupnost, pod ravnopravnim uslovima za sve. U svim savremenim društvima mediji javnog informisanja jedna su od najuticajnijih političkih snaga, pa je njihova otvorenost i demokratska (slobodna) pozicija bitna za demokratizaciju politike i društva.

Napominjući da su preduslovi demokratije pitanje mere i stepena u kome ih treba uvažavati zavisno od konkretnih uslova jedne sredine, R. Penok (R. Pennock) ističe da među mnogim međusobnim faktorima demokratije nijedan ne može biti izdvojen kao »bilo neophodan, ili kao dovoljan za demokratiju«. Ovaj pisac upozorava da treba voditi računa o međuzavisnosti pojedinih uslova demokratije i njihovom međusobnom uslovljavanju kao što je slučaj sa stanjem obrazovanja, koje zavisi od stepnja ekonomske razvijenosti i t. sl. U svakom slučaju, iskustvo govori da je

preplitanje ekonomskih i društvenih, sa političkim uslovima i faktorima demokratije svestrano i duboko. Penok, takođe, ukazuje na koje uslove demokratije u savremenom društvu teorija posebno skreće pažnju. To su: istorijski i politički uslovi, društveno-ekonomski, politička kultura (opšta, poštovanje ličnosti, verovanje u individualna prava, poverenje, poštovanje demokratskih vrednosti i procedura, javni duh, patriotizam, sučeljavanje i sporazumevanje), odgovornost i osetljivost za politička pitanja, izborna politička reprezentacija.

Pod istorijskim činocima demokratije Penok naročito podrazumeva ne samo političku tradiciju već i način nastanka jednog političkog sistema i trajanje, odnosno stabilnost pojedinih faktora značajnih za demokratiju koji nastaju u dužem periodu, kao što su npr. izgrađenost nacije, građanska lojalnost, redosled razvojnih faza, problemi na koje su pojedine zemlje nailazile u svom istorijskom razvoju i način na koji su ih rešavale, itd.

Istraživanja društveno-ekonomskih uslova demokratije su pokazala, prema Penoku, da je učestalost autoritarnih i nedemokratskih režima veća u zemljama na nižem stepnju ekonomskog razvoja i modernizacije, a da se u grupi najrazvijenijih (u klasifikaciji na pet grupa, dakle u petoj grupi) neka tipična obeležja demokratskih poredaka (npr. kompetitivnost) javljaju gotovo u svim ispitivanim slučajevima. Kada je u pitanju *politička kultura*, tu nije reč o unutrašnjoj homogenosti, jer demokratija podrazumeva toleranciju različitosti kako u pojedinim geografskim prostorima tako i unutar društva. Reč je, međutim, o širim unutrašnjim saglasnostima u pogledu pozitivnog prihvatanja demokratije i demokratskih vrednosti i spremnosti političke publike na demokratsku političku participaciju i javnu kontrolu rada vlade i drugih političkih institucija. Važni činoci unutar političke kulture su društvene i političke institucije i njihova otvorenost za demokratske procese (počev od socijalizacije u porodici i školi), zatim poverenje u autonomne snage i poštovanje građana, kao i njihovo međusobno poverenje i sposobnost za dogovore (tolerancija, odsustvo isključivosti). Ništa manje

nije značajno stanje pismenosti i obrazovanja, jer bez ovih nema učešća u složenijim tokovima političkog života i odlučivanja, nema javnog duha. Najzad, u sferi političke kulture, po Penoku, značajna je privrženost ljudi demokratskim procedurama i vrednostima, tj. upornost u njihovoj primeni svuda gde se odlučuje i raspravlja o javnim stvarima.

Demokratija se neretko definiše kao stanje uzajamnih političkih obaveza i kontrole *odgovornog društva i odgovorne vlade*. Odgovornost u društvu rezultat je brojnih i složenih procesa u svim oblastima života i ogleda se u stepenu građanske zrelosti i otvorenosti društvenih institucija koje omogućuju javno angažovanje. Lojalnost prema partiji kojoj građanin pripada ne može da zameni njegovu odgovornost prema javnim stvarima i odlukama. Paternalizam, demagogija i monopolizam centara vlasti i uticaja deluju pogubno na građansku odgovornost i na protok demokratskih uticaja između vlade i društva. I kao što prevelika revnost i učešće građana mogu demobilisati vladu, tako preterana aktivnost i mešanje vlade mogu oslabiti motivacije i odgovornosti u društvu. I u ovom slučaju potrebna je ravnoteža akcija vlade i građana.

Najzad, izborna reprezentacija pretpostavlja izborni sistem koji uvažava i kombinuje najbolje strane većinskog i proporcionalnog predstavljanja, predstavljajući ravnopravnih građana, kao i podizanje i odabiranje nosilaca javne dužnosti, po strogim merilima odgovornosti prema društvu i biračima, a ne samo prema političkim strankama. Demokratske vrednosti i načela u otvorenim sistemima u sve većoj meri treba da postaju inspiracija i većinskih, odnosno vladajućih stranaka i opozicije, kako u izbornoj utakmici tako i u odnosu na biračko telo. To omogućuje da se u politici afirmišu građanske vrline, nasuprot karijerizmu, demagogiji i partijskom monopolizmu. Važan uslov izbornih raspleta u demokratijama jeste tolerantan odnos većine prema manjinama i odnos saradnje sa njima, uz racionalno uvažavanje manjinskih zahteva i interesa.

Oblici demokratije. — Demokratija je još od vremena klasične antike bila pomno

istraživana i sa stanovišta *klasifikacije političkih oblika* i uređenja, odnosno in traganju za najboljim društvenim i državnim poretom. Tokom političke istorije nastalo je mnoštvo varijanti i modela demokratije, tako da u novije vreme postoje veoma kompleksni pristupi identifikaciji različitih oblika demokratije. To pokazuje da se u eri usavršene tehnologije političke vladavine i manipulacija, kada se na demokratiju pozivaju gotovo svi, pa i autoritarni pokreti i režimi, nije jednostavno iz mnoštva prividnih demokratskih formi izdvojiti i identifikovati autentične elemente demokratskog uređenja, demokratiju sa njenim savremenim značenjima i legitimitetom. Demokratija, npr., nije populizam ili plebiscitarni cezarizam.

Razlike u poimanju demokratije i demokratskih oblika mogu se izvoditi iz vrste političke teorije koja se na pojam demokratije odnosi i primenjuje, kako to čini R. Penok (*Demokratska politička teorija*). U tom smislu, demokratija i demokratski oblici shvataju se sa stanovišta *opravdavajuća (justificatory), normativne, motivacione, deontološke (prava i dužnosti), individualističke, kolektivističke teorije, ili teorija moći i javnog interesa*. Zavisno od ovih teorijskih varijanti, u oblicima demokratije ističu se pojedine vrednosti ili karakteristike koje se uzimaju kao temelj razlikovanja i same procene uspešnosti i važnosti demokratije.

Veliki broj novijih klasifikacija demokratije bio je godinama pod uticajem ideoloških i političkih podela u svetu, kao što to pokazuju, na primer, razlikovanja političkih oblika izvedena u studijama R. Arona ili kanadskog teoretičara C. B. Makfersona (*Stvarni svet demokratije*). Dok prvi demokratiju utemeljuje na socijalnom i ekonomskom supstratu slobodnog tržišta i tržišne utakmice, ističući elemente kompetitivnosti koji se ne mogu naći u istočnim, već samo u zapadnim društvima, drugi, pored zapadne, u osnovi liberalne demokratije, priznaje mogućnost i perspektive razvoja i u istočnom svetu, na principima kolektivizma i socijalne pravde, a sa određenim modifikacijama i u zemljama tzv. trećeg sveta.

Medu savremenim dihotomnim klasifikacijama demokratskih oblika, veliki broj zastupa stanovište da na polovima (ekstremima) kontinuuma koji se naziva demokratija (demokratski proces) postoje dva suprotna oblika demokratskog uređenja, od kojih se u osnovi jednog nalazi kolektivizam i tzv. opšti interes, dok se drugi organizuje dosledno na načelima individualizma i individualne slobode. Varijete demokratskih oblika valja tražiti između ova dva ekstrema. Postoje i one dihotomne podela demokratskih oblika koje su pretežno usmerene na sadržinske, pa i suštinske razlike i osobenosti, odnosno unutrašnje protivrečnosti demokratije kao političkog procesa, koje je odvajaju i udaljavaju od prvobitnih tendencija i namera, izvrgavajući je u sopstvenu suprotnost. Jednu od takvih dihotomnih klasifikacija zastupa i J. B. Talmon u knjizi *Poreklo totalitarne demokratije*, a pojedinosti ove dihotomije izlažu se u studiji Lj. Tadića *Osnovi nauke o politici*. Detaljniju raspravu o protivrečnostima i procesima unutar demokratskih oblika, koji vode do toga da se oni izvrgavaju u svoju suprotnost, u totalitarizam, daje i Robert Nozick (*Nozick*) u svom radu *Anarhija, država i utopija* (1974), citirajući navedenu Talmonovu knjigu, kao i drugu njegovu raspravu *Politički mesijanizam* (Njujork, 1961).

Reč je o dihotomnoj podeli na »liberalnu« i »totalitarnu« demokratiju, koja prati razvitak modernih demokratija, od samog njihovog nastanka i uobličavanja u XVIII i XIX veku, izrazivši se najoštrije u velikim građanskim revolucijama, posebno Francuskoj. Jedna linija razvoja u liberalizmu i individualizmu ima svoje misaono uporište u filozofiji prosvetiteljstva i učenjima XVIII veka (era »budenja ličnosti«), a u praksi u engleskom liberalizmu — socijalnim kompromisima i toleranciji, oslonjenim na konstitucionalističke garancije. Druga linija razvoja nalazi svoju filozofsku osnovu u učenju Ž. Ž. Rusoa o narodnoj suverenosti kao isključivoj osnovi moderne političke legitimnosti, sa svim implikacijama koje takva apsolutizacija temelja demokratske legitimnosti ima za sam oblik i istorijsku praksu demokratije u Evropi i šira. Odgovor na čuveno: Rusoovo pitanje: da li se (u ime nekog višeg

cilja) čovek može *prisiliti da bude slobodan*, u totalitarnoj formi demokratije, za razliku od liberalizma je *potvrđen*. Dok liberalna demokratija insistira na slobodi *ličnosti i slobodnih individualnih opcija, na samorealizaciji neponovljivih ljudskih jedinki, pluralizmu ideja i socijalnom eksperimentisanju »totalitarno«* shvatanje demokratije smatra da je sloboda realno ostvariva samo kao velika akcija masa na realizaciji zamišljenih istorijskih, kolektivnih ciljeva. Unapred dati i spo. lja nametnuti poredak, koji se inspiriše utopijom samo jednog, makar i pravednog opšteg i kolektivnog principa ili cilja, poništava najvažnije dimenzije slobode, individualnu slobodu, u ime raznih oblika društvene prinude. Tako je i sa demokratijama koje se temelje isključivo na narodnoj suverenosti, zamenjujući drugu, bitnu dimenziju slobode kao autonomije, slobodu ličnosti ili suverenost čoveka, građanina. Jednodimenzionalna ideja apstraktnih društvenih ciljeva, tako, završava pretvaranjem narodne suverenosti u razne oblike totalitarnih poredaka ili jednopartijskih diktatura, a ta će inverzija demokratije pogoditi ne samo demokratiju u nekim građanskim društvima, nego u mnogo većem stepenu socijalistički pokret i socijalističke sisteme, u kojima će se pod njihovim uticajem polje politike do te mere proširiti da će dovesti do njene hipostaze, do društvenog (»demokratskog«) samonasilja i do vladavine masa nad slobodom ljudi, što je u suprotnosti i sa liberalnim elementima Marksove teorije (ljudska emancipacija, afirmacija različitosti). Nozick nastavlja kritiku totalitarne demokratije koju je dao Talmon, ističući do kojih protivrečnosti dovodi ideja demokratije i socijalne pravde u totalitarnom (utopijskom) okviru. On posebno daje kritiku ideja Furijea, Flore Tristan, Ovena, Prudona, kao i takvih zajednica kao što su kibuci, bratstva (Bruderhof), kundalini, joga-ašrami, itd. U metautopijama ovih poredaka, kaže Nozick, moguće su lične utopije, ali samo u napred zamišljenom i datom okviru. Udruživanje i naporu su mogućni u okviru postojećeg opšteg utopijskog plana, ali ne i nametanje individualnih utopija drugima. Tako, za razliku od liberalne demokratije, koja može biti kritikovana kao

poredak koji narušava jednakost radi individualne slobode (ako je doveden do ekstrema), »totalitarna« demokratija završava kao poredak potiskiva nja individualizma i različitosti, kao društvo kolektivno inducirane i nametnute samoprinude. Razumljivo, ovde je reč samo o krajnjim oblicima i posledicama jednostrane primene samo jednog principa kao osnove demokratskog uređenja, ali i ekstremne primene samo jednog principa kao osnove demokratskog uređenja, ali i ekstremne primene načela različitosti unutar liberalne demokratije, što takode rađa krupne protivrečnosti u društvenim odnosima. U svakom slučaju, destrukcija suštine demokratije istorijski je bila obuhvatnija, a politička prinuda i politički monopoli mnogo izraženiji u raznim varijantama »totalitarne« demokratije, koja i jeste glavni predmet kritike u radovima Talmona, Nozika i drugih savremenih pisaca. Ovim se objašnjavaju i različiti istorijski putevi liberalizma i demokratije, jer se liberalizam mogao meriti sa različitim političkim oblicima, počev od »demokratskog elitizma«, pa i različitim oblicima monarhizma i čak prosvetčenog apsolutizma, ukoliko su se ovi mogli pomiriti ili staviti u službu liberalističkih ideala, ali ne i sa »totalitarnom« demokratijom zasnovanom na hipostazi narodne suverenosti i sveprisutne politike u društvu i nad društvom shvaćenim kao »sveukupnost građana«, odnosno politička zajednica artikulisana do svog poslednjeg člana, do svakog građanina. Liberalizam se, naravno, ne može miriti ni sa *razmin vstama populizma (v.)*, ili *plebiscitarnog cezarizma (Napoleon, čak i Hitler) koji polaze od principa »Poverenje odozdo, vlast odozgo«* i koji se često mešaju ili *namerno »poturaju«* kao navodna demokratija.

Jednu od najopštenijih klasifikacija demokratije, u celom dijapazonu njenih istorijskih različitosti, dao je Dejvid Held (Held) u svojoj studiji *Oblici demokratije (Models of Democracy, Polity Press, London, 1987)*. Sve oblike demokratije u istoriji ovaj pisac deli u dve velike grupe. U *prvoj* su klasični modeli demokratija (atinska, protektivna, razvojna demokratija i neposredna demokratija), a u *drugoj*, u vezi sa elementima pojedinih kla-

ličnih modela demokratije, mogu se razlikovati: kompetitivni elitizam i tehnokratska koncepcija, pluralistička koncepcija, demokratija prava ili pravna demokratija (demokratija nove desnice), participativna demokratija (demokratija nove levice) i savremena kombinovana demokratija do koje se dolazi posle krize postojećih demokratija i polarizacije demokratskih ideala.

Prvi klasični oblik demokratije, *atinska*, pripada tipu demokratije u kojoj se malobrojna *politeja* poklapa sa društvom slobodnih građana, a ovu čine odrasli građani muškog pola, u odnosima neposredne političke komunikacije. Reč je o zajednici iznutra povezanoj običajima, ali i vrednostima »civilne elijeje«, sa popularnom i stalnom participacijom u javnim stvarima i bez centralne (birokratske) uprave i kontrole. Atinska demokratija počivala je i na duboko usadenim i negovanim osećanjima javne dužnosti i »građanske« (lične) vrline i hrabroći, iako je po tipu bila kolektivna demokratija zasnovana na dubokoj zavisnosti pojedinih građana od pripadanja polisu, odnosno zajednici (najteža kazna za svakog čoveka bilo izgnanstvo iz polisa, odn. ostrakizam, koji je izjednačavao sa moralnom smrću). Zbog toga su najveća dostignuća atinske demokratije bila dela u kojima se potvrđuje odgovornost građana prema demokratskoj republici (zajednici). Ovde je, takođe, reč o zajednici oralne kulture, sa slobodom i veštinom govora kao primarnim političkim odlikama pojedinaca. U demokratskom periodu razvoja, Atina i drugi gradovi — države u klasičnoj antici sasvim su suprotni rimskom političkom iskustvu u kome su (na velikom prostranstvu imperije) elite, oligarhije i centralno usmeravano upravljanje, sa velikom ulogom pravila, imali bitnu ulogu.

Prema Heldu, uslovi atinske demokratije su pre svega: mala i svakom dostupna država — građanska privreda i domaći rad žena u privatnom domenu koji oslobađaju vreme za političko angažovanje i javne dužnosti muškaraca i ograničavanje građanstva na relativno mali broj slobodnih građana. Princip legitimacije (opravdanja) ovog tipa demokratije je stanje u kome

građani uživaju jednakost da bi vladali kao slobodni i da bi se njima vladalo.

Ključne crte atinske demokratije bile bi sledeće: direktno učešće građana u ostvarivanju zakonodavne i sudske funkcije; skupština građana (agora) nosilac je suverene vlasti, obim te suverene vlasti obuhvata sve zajedničke, javne poslove države (grada); višestruki oblici biranja i odabiranja ljudi na javne funkcije (neposredni izvori, kocka, rotacija); nema razlike u povlasticama između izabranih nosilaca javnih funkcija i običnih građana; osim za dužnosti vezane za rat i odbranu, nijedna funkcija ne može pojedincu pripadati dva puta; kratki rokovi javne službe za sve; plaćanje za rad na javnim funkcijama.

»*Protektivna demokratija*, koja obuhvata liberalističke ideje o političkom uređenju društva započinje političkom filozofijom Hobsa i Makijavelija. U svetu u kome preovlađuju neosporni i opravdani porivi ka užim i ličnim interesima, jedino snažna država može sprečiti katastrofalne posledice koje bi nastupile ako bi čovek bio prepušten sebi i sopstvenim interesima. Osnovno je pitanje kako stvoriti i održati efikasnu protektivnu vladavinu i koji je njen oblik najbolji. Lok (Locke), po Heldu, uneo je važna poboljšanja u ideju protektivne države, jer je pošao od stava da nema osnova za verovanje da će nosioci vlasti sami od sebe stvoriti porećak koji će osigurati privatnu i individualnu slobodu građana. Zajedno sa Monteskijom, Lok je razvio i obrazložio opsežni plan organizacije vlasti u »protektivnoj demokratiji u kojoj je zaštita od same vlasti pretpostavka da ta vlast prema građanima bude u pravom smislu reči zaštitnička. Podela i ravnoteža grana vlasti, teorija prirodnih prava i politika u granicama prava, sudska kontrola ustavnosti i zakonitosti i neprikosnovenost suda, neki su od uglednih kamenova političkih sistema liberalne demokratije, koje su postavili Lok i Monteskije. Zaštita slobode, međutim, zahteva za sve punoletne građane *pravnu i političku jednakost*, koja se u liberalnom tumačenju shvata kao osiguranje mogućnost za svakog da sebe pod jednakim uslovima zaštiti od arbitrarnih akata, bilo države ili drugih ljudi. To

jama od početka su u raskoraku sa glavnim tokovima Rusoovog političkog mišljenja, koje negira individualnu autonomiju i političku reprezentaciju primerenu savremenom i tehnološki visokotransformisanom društvu.

Osnovni princip opravdanja radikalne razvojne demokratije je politička i ekonomska jednakost građana, da jedni ne bi vladali nad drugima, odn. da bi uživali jednake slobode i obaveze u procesu kolektivnog razvoja. Bitni uslovi ovoga tipa demokratije, međutim, jesu: male, neindustrijske zajednice; raspoređivanje svojine materijalnih dobara u čitavom društvu kao uslova da vlasništvo bude osnovica nezavisnog građanstva.

U osnovne crte radikalne razvojne demokratije treba ubrojiti: razdvajanje zakonodavne i izvršne funkcije vlasti; direktnu participaciju građana na javnim skupovima kao osnov zakonodavne vlasti; poželjnu jednoglasnost u javnim pitanjima, uz izbore na principu većinskog odlučivanja u slučaju nesaglasnosti; izvršne funkcije u rukama »magistrata« i »administratora«; izvršne službenike birane neposredno ili putem kocke.

Umerena varijanta razvojne demokratije dobija svoja glavna teorijska uporišta u kollektivnog liberalizma Engleskoj, u prvim decenijama XIX veka. Bilo je to vreme kada na pozornicu stupaju novi kolektivni društveni subjekti i pokreti, među kojima i oni nevladni, koji traže svoje mesto u postojećem sistemu građanske demokratije. U tom vremenu dolazi i do značajanih političkih rekonstrukcija u Engleskoj i drugim zemljama, kao izraz nastojanja da se postojeći politički sistemi prilagode novim društvenim realnostima i zahtevima.

Glavni protagonist umerene varijante razvojne demokratije bio je Džon Stjuart Mil, koji u nizu svojih studija pokušava da ovoj približi ideje klasične liberalne demokratije koje je razvijao i zastupao njegov otac Džejms Mil, zajedno sa drugim znamenitim filozofom liberalizma u poslednjim decenijama XVIII i prvim decenijama XIX veka Džeremi Bentamom. Za razliku od klasičnih liberala, Dž. S.

Mil istovremeno zagovara i participaciju, kao i reprezentativnu vladu, kojoj posvećuje jednu celu naučnu studiju. Mil smatra da cilj reprezentativne vlade nije samo zaštita (osnovna) privatne sfere građana nego i garantovanje punog i slobodnog razvoja svakog građanina. Participacija dopunjuje reprezentaciju, jer učešćem građana u izboru predstavnika i javnom životu, lokalnoj samoupravi, sudovanju i u političkoj inicijativi uopšte, omogućuje se moralni razvoj ljudi i kvalitativno podizanje njihovih individualnih sposobnosti do najvišeg nivoa.

Mil uvida opasnosti stalnog i sve vidljivijeg širenja profesionalnog državnog aparata (birokratije), zbog čega iznova ispituje granice i prirodu legitimne državne intervencije u privatnoj sferi, opravdavajući je samo kao samozaštitu društva, odnosno »otklanjanje ili sprečavanje štete za druge«, što se pokazuje kao nedovoljno određena ili široko formulisana granica dopuštenih intervencija. Demokratija je, inače, ne samo kompatibilna sa profesionalnom vladom već i neophodna kao korektiv te vlade. Međutim, najbolji oblik korekcije birokratije jeste reprezentativna vlada kao demokratski oblik političke vladavine, jer treba imati u vidu da su mogućnosti uvođenja direktne demokratije u uslovima složenog društva ipak ograničene. S druge strane, iako s porastom efikasnosti profesionalne uprave rastu mogućnosti njenog otuđivanja i porasta prinude nad društvom, kontrola birokratskog aparata (demokratska) ne može biti takva da dovede do onesposobljavanja i potpunog sputavanja i neefikasnosti profesionalne uprave. Vlada treba da deluje u društvu na načelima maksimalizacije slobode građana, uz maksimalizaciju tržišne ekonomije, jer se tako smanjuje potreba za državnom prisilom i regulacijom. Ako se dosledno poštuju sloboda mišljenja, diskusija i zajedničkih akcija u društvu, razvija se razum neophodan demokratiji. Ako se kao smisao delatnosti vlade uzme sigurnost i zaštita građana i njihova jednakost, onda za profesionalnu upravu (birokratiju) ne mora ostati još mnogo više od problema odbrane i međunarodnih odnosa,

jer u slobodi i demokratiji odgovornost građana u mnogo čemu smanjuje potrebu za akcijama vlasti.

Uz zalaganje za reprezentativnu vladu, Mil ističe i potrebu širenja biračkog prava na nove slojeve i žene, prihvatajući argumente svojih istomišljenika A. Tokvila i M. Volstenkraftha da »širenje biračkog prava doprinosi ujednačavanju socijalnog položaja svih pojedinaca«. Ipak, kada su u pitanju žene, valja imati u vidu i potrebu za merama javnog karaktera koje treba da otklone prirodnu nejednakost među polovima i posledice »podele rada u porodici«, koja ide na štetu ženskog pola. Pored toga, rad vlade mora da uvaži i druge realne nejednakosti koje zahtevaju javnu intervenciju (zdravlje, obrazovanje itd.), u socijalnoj sferi, radi zaštite i dugoročne afirmacije »opšteg dobra«. Dok se te nejednakosti u društvu ne ublaže, prednost u reprezentativnoj sferi treba da imaju obrazovaniji (sve do kvalifikacija za biranje); jer je razum najpotrebniji upravo demokratiji. Tako se, u celini gledano, Milovo shvatanje demokratije pokazuje kao mešovita i kombinovanje demokratskih elemenata različitih ishodišta i tradicija, od liberalne i protektivne do radikalne razvojne, pa i do socijaldemokratije.

Evo kako Held u svom rezimeu vidi osnovna svojstva umerene razvojne demokratije. Kao načelo legitimacije ovog oblika demokratije navodi se da je participacija u političkom životu neophodna ne samo radi zaštite individualnih interesa nego i zbog razvijanja informisanog, odgovornog i aktivnog građanstva. Politička uključenost je bitna za »najviše i harmonično« širenje individualnih sposobnosti. Među opštim *uslovima* ovog tipa demokratije treba izdvojiti: privatnu kontrolu sredstava za proizvodnju, uz eksperimente sa komunalnim i kooperativnim oblicima vlasništva; takmičarsku tržišnu ekonomiju; nezavisno civilno društvo sa minimumom državnog uplitanja; sistem nacionalnih država sa razvijenim međunarodnim odnosima; emancipaciju žene, uz adekvatnu podelu rada u domaćinstvu.

Kao ključne crte umerene razvojne demokratije mogu se navesti: narodna suverenost sa opštim pravom glasa, zajedno sa proporcionalnom podelom glasova; reprezentativna

vlada (birano vodstvo, regularni izbori, tajno glasanje); ustavni okviri kojima se utvrđuju granice i podele u državnoj vlasti, da bi se osigurala promocija individualnih prava, pre svega onih koja su povezana sa slobodom misli, osećanja, ukusa, diskusije, objavljivanja, kao i kombinacija i provođenja lično odabranih »životnih planova«; jasna odeljenost parlamentarne skupštine od javne birokratije, odn. odvajanje funkcija izabranih od funkcija specijalista i stručnjaka za upravljanje; uključivanje građana u različite grane vlade kroz glasanje, široko učešće u lokalnoj upravi, javne debate i kroz sudovanje.

↳ Najzad, četvrti model u okviru grupacije klasičnih demokratija čini tzv. *direktna demokratija*, koja se može rekonstruisati iz Marksove kritike i socijalističkih pokušaja prevazilaženja tzv. formalnih građanskih demokratija, radikalnim i esencijalističkim promenama samih pretpostavki svake demokratije i otuđene politike kao istorijski iluzornih formi »opštosti«, u prilog stvaranja sasvim nove i zbiljske, slobodne ljudske zajednice. Zbog takvog pristupa demokratiji u okviru plana temeljitih i svestranih društvenih promena, zbog supstancijalnog »rastvaranja« politike u ozbiljnoj demokratskoj zajednici, ovaj tip demokratije u Heldovoj terminologiji označuje se kao »rastvaranja« politike u ozbiljnoj demokratskoj zajednici, ovaj tip demokratije u Heldovoj terminologiji označuje se kao »kraj politike«.

Iako kao jednu od bitnih krajnjih tačaka svoje teorije o pretvaranju antagoniističkog klasnog sveta u zbiljsku ljudsku zajednicu Marks uzima »slobodu pojedinca kao uslov slobode za sve«, dakle, ljudsku emancipaciju u kojoj se potvrđuje bogatstvo i različitost ljudskih jedinki, Marks kao polaznu osnovu i pretpostavku ovog procesa uzima praktičnu i teorijsku kritiku iluzija građanskog liberalnog individualizma, pristupa, koji vanistorijski postavlja pojedinca izvan konteksta sveukupnih odnosa njegovog života. Stvarna istorija se, po Marksu, ne zbiva kao stvaranje društvenih i političkih modela po meri individualnih potreba i zahteva, već kroz širu i globalnu determinaciju i odnose moćnih kolektivnih snaga, pre svega osnovnih društvenih klasa sa njihovim epohalnim ulo-

gama i sukobima iz kojih proizlazi ono što se zbiva kao »individualna sudbina«. Štaviše, iza istorijske igre kolektivnih snaga, dejstvuju poluge epohalnih reproduktivnih sila i razvojnih stupnjeva, koje Marks obuhvata pojmom »materijalnih proizvodnih snaga« ili »društvenom proizvodnjom ljudskog života«, koja je osnovica bitnih odnosa u društvu.

Iz ovakvih određenja osnovnih pokretačkih snaga razvoja društva neposredno proizlazi kritika liberalnih filozofija istorije i politike; kao što je npr. teorija o podvajanju države i društva, odnosno privid o odvojenosti javne od privatne sfere. Iako se, dakle, može govoriti o relativnoj samostalnosti i povratnim uticajima politike na društvenu osnovu, ona je u suštini ipak određena interesima vladajuće klase, tako da se i država javlja kao »zajednički odbor te klase«. Ona se, doduše, može okrenuti privremeno i protiv interesa delova vladajuće klase i protiv onih njenih interesa koji su suprotni dugoročnim i elementarnim interesima društva (opštosti), ali u strategijskom smislu svaka država izražava i teži da sprovede interese one klase (klasa) koja u svojim rukama drži glavne izvore društvene moći. Otuda je i politički poredak samo nalice i preobražena scena stvarnih društvenih odnosa, poprište na kome se akteri zaodevaju ruhom »visokih političkih principa« i složenim, često neprozirnim i zaobilaznim manevrima i procedurama, kroz koje dolazi do promocije klasnih ciljeva i interesa.

Otuda se tajna demokratije, kao glavno istorijsko pitanje svake politike, ne može dohvatiti i razrešiti ako se u društvu na čijem tlu politika nastaje do kraja ne izmene same osnove politike i ne ukine društvo klasa i klasnih sukoba, privatne svojine i svekolikog ljudskog otuđivanja od samih uslova reprodukcije sopstvenog života. Uzaludne su promene pojedinih formi demokratije ako unutar njih nema dubljih zahvatanja u same korene postojećeg klasnog otuđenja, jer će se u bilo kojoj formi, pre ili kasnije, politička dominacija klase na vlasti, ponovno vratiti kao stvarni sadržaj postojeće politike. Na duži rok, kraj politike i time razrešenje »demokratske zagonetke« može se očekivati tek kad društvo ra-

da (radnička klasa) »organizuje sopstvene snage kao društvene« i kad umesto stihije tržišta, klasnih sukoba i privatnog otuđivanja, uspostavi svesnu asocijaciju i slobodnu zajednicu proizvođača, plansku i solidarnu društvenu alternativu svetu porobljavanja i oskudice, tj. komunizam. Prema tome, Marks je u svojoj viziji društva, istorije i politike pretpostavio »društvenu prirodu« čoveka i kolektivne snage i pokrete samoodređenja i samoregulisavanja građanskim individualizmu i privatnosti. Građeci na premisama Rusoa, on je daleko nadmašio, po radikalnosti, ru-sovske ideje.

Ali, ako je put ka ukidanju starog klasnog društva i izgradnje »slobodne asocijacije proizvođača« dug proces u kome se »sila može savladati samo silom«, onda je taj prelazni put istovremeno i put svestranog uvodenja društva u sferu zajedničkih poslova i društvenog upravljanja, put demokratskog osvajanja vlasti putem direktne demokratije.

Kao što je poznato, ova Marksova vizija doživela je teorijsku i, što je značajnije, praktičnu i istorijsku kritiku u razvoju socijalističkih sistema (krah realsocijalizma). Zamišljeni tip direktne demokratije sa prvim istorijskim uzorom u Pariskoj komuni, u praksi manje razvijenih zemalja bez demokratskih tradicija urodio je mnogim negativnim plodovima: slo-mom kolektivnih oblika privredivanja, hipostazom politike i političkog voluntarizma u društvu i ekonomiji, različnim oblicima klasnog i birokratskog sektaštva i izopačavanja društvenih odnosa u sasvim suprotnom smeru od onog koji je izložen u Marksovoj eshatološkoj utopiji o »kraju politike«. Pokazalo se, isto tako, da mnogi problemi koji su u ovoj verziji demokratizacije društva tretirani kao klasni, prevazilaze klasne okvire i da je zanemarivanje mnogih ne manje značajnih istorijskih pitanja (npr. nacionalnog, rasnog itd.), dovelo do jedne vrste »osvete istorije« političkim porecima koji te probleme nisu uzimali u obzir.

Osnovna polazišta direktne demokratije D. Held izvodi na sledeći način. *Prvo*, kao legitimacijsku formulu ove vrste demokratije treba uzeti postulat da slobodan razvitak *svih*, može biti postignut samo uz slobodan razvoj

svakoga. Stvarna sloboda zahteva ukidanje eksploatacije i zatim potpunu političku i ekonomsku jednakost; samo jednakost može osigurati uslove za realizaciju potencijala svih ljudskih bića, tako da svako može davati prema sposobnostima, a dobijati prema potrebama. *Drugo*, među glavne uslove demokratske samoregulacije u neposrednoj demokratiji treba ubrojiti: ukidanje buržoazije i privatne svojine, ostataka klasa i klasnih privilegija; planske umesto tržišne i razmenske, novčane ekonomije; ukidanje protivrečnosti postojeće društvene podele rada; bitno uvećanje proizvodnih snaga društva tako da se zadovolje osnovne potrebe i oslobodi vreme za društvene aktivnosti; progresivno sjedinjavanje države i društva, umesto njihovog razdvajanja. *Treće*, bitna obeležja direktne demokratije su: (a) u *socijalističkoj fazi*: javni poslovi obavljaju se od Komune i njenih odbora organizovanih u piramidalnoj strukturi; izabrani funkcioneri, uprava i pravne službe su podložni periodičnim izborima, imperativnom mandatu i opozivu; javni službenici ne mogu biti plaćeni iznad radničkih nadnica; narodna milicija koja služi zaštiti porotka je podložna demokratskoj kontroli; (b) u *fazi komunističke organizacije društva*: vlada i »politika« u svim oblicima ustupaju mesto društvenoj samoregulaciji; svim javnim poslovima upravlja se kolektivno; saglasnost kao princip odlučivanja u svim javnim pitanjima; raspodela slobodnih javnih službi vrši se izborima i rotacijom; sve prinudne i vojne službe zamenjuju se samozaštitom.

* Prva od *savremenih varijanti demokratije* nosi naziv *kompetitivnog elitizma*, koji zastupaju Maks Veber i Džozef Šumpeter. Oni pišu krajem XIX i u prvim decenijama XX veka, kada uspon monopolističkog kapitalizma i moderne industrije postaje osnovno obeležje razvika. Njihovo je polazište u stavu da je cena koju ljudi treba da plate za život u visokorazvijenom industrijskom društvu (po demokratiji) visoka. Uloga demokratije u eri krupnih i složenih organizacija i sistema koji ujedno negiraju i narodni suverenitet (po Veberu je on uprošćeni zahtev), kao i granice

individualne slobode i uticaja, ograničena je. U osnovi, uloga demokratije i demokratske participacije bila bi u tim uslovima da maksimalno omogući dinamizam političkog života i utakmicu za izbor političkog vodstva. S tog stanovišta, uloga demokratije je veoma važna, mada se ona ne može prihvatiti kao vid klasne borbe (marksizam) niti kao direktna participacija, jer je u složenim poslovima upravljanja uloga birokratije i stručnog aparata ne samo neizbežna već i pozitivna. Uloga demokratije bila bi u tome da ograniči eventualne ekscese birokratije i vodstva, a ne u tome da ih potpuno zameni. Birokratiju Veber vidi kao napredak u odnosu na personalizovanu vlast, kao racionalnu i legitimnu komponentu vlasti koja deluje objektivno i neutralno, rukovodeći se načelima efikasnosti, na osnovu unapred propisanih pravnih pravila. Dinamizam političkog života u demokratiji koju dopunjuje efikasno vodstvo i uloga stručnjaka, Veber vidi u mnogim sferama utakmice: među nacionalnim državama, partijama i drugim grupama, a ne samo klasama čija uloga inače postoji i koja je značajna. Veber odbacuje tezu da će socijalizacija sredstava za proizvodnju dovesti do ukidanja države i birokratije (Marks), ističući da je njihova uloga neophodna i da će se ona čak i povećati ako se želi napredak. Zone eventualne direktne demokratije Veber vidi samo u manjim organizacijama sa približno jednakim statusom članova i njihovim poznavanjem tekućih problema. Inače, osnovni vid demokratije kao *kompetitivnog elitizma* jeste stvaranje uslova za razvnotežu i balansiranje političkog autoriteta, kompetentnog vodstva, efikasne administracije (stručne) i odgovarajućeg stepena njihove političke odgovornosti. Biračko telo, po Veberu, ima i »slobodu izbora« kao osnovno sredstvo da obezbedi optimalne odnose ovih faktora, ali njegovu punu odgovornost i rad pokreću već izabrana tela kao što su parlament, partijsko vodstvo, javnost i tako dalje.

Veoma je značajna uloga parlamenta kao mesta koje omogućuje ekspoziciju i selekciju najsposobnijih lidera, zatim kompromise među oprečnim opcijama, kao i ulogu javnosti u izboru različitih alternativa. Prema tome,

Veber, kao i Šumpeter, misli da je demokratija ne samo kompatibilna sa političkom ulogom političkih vođa i stručnjaka već da se one međusobno podstiču i dopunjuju. Tako, širenje biračkog prava neminovno rađa širenje partijskih aparata i političkog menadžmenta, koji opet omogućuje da se partije i članstvo bolje organizuju i izraze u političkom životu. Sa svoje strane, Šumpeter je najvećim delom preuzeo Veberove ideje, ali ih je dopunio idejama o demokratiji kao *metodu* koji omogućuje utakmicu za vodstvo, i idejama o centralnoj ulozi tehnokratije i tzv. tehnologije političkog vladanja. U tom krugu su i ideje o izborima kao načinu stvaranju vodstva, u krajnjoj liniji, u funkciji »plebiscitarnog cesarizma« (v.).

Ideje kompetitivnog elitizma su doživle različite kritike, počev od onih koje dovode u pitanje njihov demokratski karakter uopšte. Jedna od dilema je sadržana u pitanjima: kako je *demos* nekompetentan da učestvuje u odlučivanju, a sposoban je da izabira između različitih liderskih garnitura? Ceo niz drugih pitanja i kritika odnosi se upravo na potcevanje racionalnosti i mogućih saglasnosti u širim krugovima građana, uprkos tezi o »racionalnosti« i porastu uloge znanja u modernom društvu, ali i na precevanje liderskih kompromisa i sposobnosti vođenja društva »po meri sopstvene ekskluzivne kompetencije«. Praksa je pokazala da su birači i građani i u najsloženijim društvima sposobni da koriste, pa i usmeravaju i senjaju vodstvo, a ne samo da ih biraju i dodeljuju mandat.

Ključni legitimacijski princip kompetitivnog elitizma kod Vebera i Šumpetera je u tome što je to metod odabirarja školovane i imaginativne političke elite, sposobne da donosi neophodne zakonodavne i izvršne odluke, kao i da pruža mogućnost za sprečavanje ekscesa političkog vodstva.

Uslovi u kojima kompetitivni elitizam nastaje kao vrsta moderne demokratije su: industrijsko društvo; fragmentarni model društvenih i političkih sukoba; oskudno informisani i emocionalni birači; politička kultura koja toleriše razlike mišljenja; uspon sloja

stručnih i tehnički obučeni eksperata i menadžera; utakmica među državama za prevlast i prednost u međunarodnom sistemu.

Glavne crte kompetitivnog elitizma jesu: parlamentarna demokratija sa jakim egzekutivom; utakmica među rivalskim političkim elitama i partijama; dominacija partijske politike u parlamentu; središnja partijska uloga političkog vodstva; postojanje birokratije u smislu dobro obučene stručnjačke administracije; konstitucionalna i praktična ograničenja na »efektivni opseg političkog odlučivanja«.

* Struja političkog mišljenja, koja smatra da su ideali klasične, posebno direktne demokratije, u raskoraku sa stvarnim stanjem i empirijskim procesima u jednom nesavršenom društvu, ima prilično dugu tradiciju u modernoj političkoj misli. Umesto tih normativnih postulata i pogleda, zagovornici *pluralističke* i *neopluralističke demokratije*, počev od Medisona, preko Dž. S. Mila, smatraju da je realistička ideja demokratskog procesa i njena empirijska potvrda u *grupnoj* politici i interakcijama sa njihovim pritiscima na središte vlasti, a ne na globalnim političkim institucijama i njihovom odnosu prema građaninu, narodu ili klasi.

Po pluralistima, nosioci politike u empirijskom smislu jesu grupe koje se nalaze u odnosima horizontalnog rasporeda moći i uticaja, a ne u hijerarhijskoj strukturi »sistema«. Izvori i obim moći različitih grupa variraju i usmereni su prema različitim centrima odlučivanja, pri čemu ne postoji »najviši centar moći«. Reč je o otvorenom razmenskom interesnom procesu koji rezultira u nagodbama i kompromisima grupa, pri čemu se ni jedan interes ne realizuje do kraja. Pluralni model demokratske politike je poliarhijski i zasnovan na »disperziji moći«, a ne na njenoj koncentraciji. Tako je već po Medisonu, a zatim i Dalu i Trumanu, svaka politička većina samo numerička i veštačka, a ne izvorna demokratska kategorija. Pluralna politika je proces kojim upravlja *mnoštvo manjina umesto jedne većine*, koja, uzgred rečeno, može da vlada, ali ne da efektivno i stalno učestvuje u pluralnoj politici upravljanja i odlučivanja.

Pošto postoji veliki broj paralelnih pravaca u kojima se odvijaju horizontalne interesne transmisije pojedinih grupa, i to prema različitim centrima odlučivanja, grupnu politiku u jednom razdoblju izražavaju »prilagodljivi kompromisi međusobno povezanih aktivnih političkih grupa, koji se menjaju po snazi i pravcima dejstva, zavisno od odnosa snaga i ukupnog stanja svih interesa, organizovanih i neorganizovanih« (D. Truman). Grupna politika tako deluje na centre vlasti otvoreno i sa svih pravaca, relativno nekoordinirano i bez izrazite premoći bilo koje grupe.

Pluralistička koncepcija demokratije ne osporava značaj institucionalnih formi »velike politike«, partija, izbora, javnog mnjenja itd., ali ih po sebi ne smatra dovoljnim za stabilnost demokratskog procesa. Oni su važni kao sredstva za razvijanje »osetljivosti« političkih institucija prema zahtevima građana, dok se glavni tokovi politike odvijaju kroz interakcije brojnih aktivnih političkih grupa i njihove međusobne razmenske procese, kao i »odgovore« centara odlučivanja. Neposredna proučavanja grupne politike u SAD su čak pokazala da se oko 2/3 građana ne interesuje ili odbojno odnosi prema pitanjima »velike politike«, ali da velika većina koristi slobodno udruživanje u razne interesne grupe za ostvarivanje najrazličitijih srodnih interesa i potreba. To znači da se radi ne o politici koja teče spolja prokrčenim i ponuđenim kanalima i institucijama, već o onoj koja se stvara u okviru slobodno oblikovanih grupa i njihovih interesa. Shodno tome, način delovanja brojnih grupa nije regulisan nekim opštevažećim konvencijama i pravilima igre, već neposrednim običajima i dogovorima samih aktera plurinog procesa, što mu daje dodatna obeležja demokratske spontanosti.

Protagonisti pluralističke demokratije izričito smatraju da je i *neučestvovanje* legitimni oblik i čak značajan pozitivni faktor pluralističke demokratije. Sloboda od bilo kojih oblika socijalne prinude i pritiska na učešće, navode pluralisti, ublažuje i sprečava razne oblike fanatizovanih pokreta i velikih grupa, koje mogu uneti subverzivne tendencije u de-

mokratski proces. Uzdržavanje je opomena »opštem okupu« u politički nekoherentne mase, bez specifičnih političkih usmerenja, kojima se ruši demokratska racionalnost i ravnoteža među brojnim manjinama, a i sam pluralizam.

S druge strane, ističu pluralisti, grupna politika u pluralnoj demokratiji održava se zbog postojanja bazičnih konsenzusa među građanima u postojećoj političkoj kulturi. Grupna politika nije rezultat nadmetanja i kompromisa među kompetentnim elitama, iako elite postoje, već izraz prilagodavanja elita i vodstva postojećim konsenzusima građana, odnosno njihovom političkom rasuđivanju i osećanju u javnim pitanjima. Pozitivan odnos i prihvatanje sistema *po sebi* od strane građana je najdublji klizni sloj na kome se nesmetano odvija pluralistički demokratski proces. Pluralistička politika je pre svega praksa i društvena empirija sa visokim sposobnostima adaptacije, a ne izraz spoljašnjih determinacija i »modela«, odnosno »procedura«. Ona je specifičan način povezivanja društva i države i grupna korekcija liberalnog modela demokratije, koji se u osnovi odupire svakoj tendenciji monopolizma i totalitarizma, kroz »ravnotežu frakcija« i kroćenje političkog ekstremizma uz onu meru angažovanja i participacije koja se ne pretvara u »demokratsko samonasilje«.

Kritika izloženog modela pluralne demokratije, kao i ona sama; imala je razvijenu empirijsku osnovu. Kulturu pluralističkih demokratija u SAD, Francuskoj i drugde potresali su poslednjih decenija snažni unutrašnji kulturni rascepi oko globalnih političkih pitanja (rat u Vijetnamu, studentski i rasni buntovi, ekološki protesti, generacijski i obrazovni problemi, pa i takve afere kao što je Votergejt, koji je u bazične političke konsenzuse uneo elemente moralne disrupcije i sumnje u »vrline vlasti«). Sve to podelilo je politički prostor na velike i oštro suprotstavljene društvene grupe, koje su svojim zahtevima potisnule raniju sliku krhke ravnoteže među »malim frakcijama«, okupljenim zbog

malih i konkretnih pitanja i pritisaka na centre vlasti.

S druge strane, ključni pluralistički koncept o bazičnom političkom konsenzusu i podrsci postojećem sistemu bio je uspešno kritikovan i u analizama niza pisaca neomarksističke orijentacije (R. Miliband, N. Poulantzas, Frankel, Ofe itd.). One su pokazale da su unutrašnji klasni rascepi u zemljama duge pluralističke tradicije snažno izraženi, što dovodi do otpora i otuđivanja od postojećeg poretka u širim društvenim slojevima. Druga linija kritike uočava legitimacijsku krizu savremene države u razvijenim kapitalističkim zemljama, koja se izražava kao neспособnost te države da odgovori na bitno uvećane zahteve širih slojeva za rešavanje narašlih ekonomskih, socijalnih i drugih problema ili kao raskorak između potreba za mobilizacijom i potreba za legitimacijom (A. Volf).

Neki pisci su istakli krizu postojećeg sistema reprezentacije i trendove nastanka korporativizma koji utiče na prihvatanje fleksibilnih modela tripartitnog interesnog predstavljanja organizacija *poslodavaca, radnika i države*. U vreme kada na širem planu jačaju protesti marginalnih ili politički nepriznatih grupa (nezaposlenih, privremeno najmljenih i sl.) i istovremeno raste kriza parlamentarne i partijske politike u formulisanju političkih ciljeva i odluka, kad opada uticaj članova političkih i ekonomskih organizacija, razvija se nova politička strategija posredovanja među oprečnim zahtevima u rešavanju ekonomskih problema. Državne institucije pomeraju svoju delatnost u pravcu stvaranja prostora i aranžmana za pregovore ključnih interesnih grupa (rada i kapitala pre svega), a time sve više zamenjuju teritorijalne političke institucije raznim oblicima interesnog predstavljanja. Za sada su u ekonomskom domenu ove nove forme reprezentacije interesa dale neke pozitivne učinke, ali se ukazuje na činjenicu da razrešavanje konflikata nije dovoljno samo u ekonomskoj sferi već i u drugim oblastima, rada i društvenih odnosa zahvaćenim krizom.

U rezimeu *legitimacijskih temelja* klasičnog i neopluralizma konstatuje se da ovaj tip demokratije: osigurava vladavinu manjina

a time i slobode u političkom smislu, kao i da sprečava nastajanje isuviše moćnih grupa i pasivne (neodgovorne) države.

Ono što se može označiti kao skup *opštih uslova* u kojima nastaje *klasična pluralistička demokratija* jeste: raspored moći po različitim grupama u društvu i nagodbe oko nje; disperzija različitih izvora moći u široj populaciji; vrednosni konsenzus u pogledu političkih procedura; postojanje političkih alternativa i legitimnih granica politike; ravnoteža između aktivnog i pasivnog građanstva, dovoljna za političku stabilnost. *Specifične crte* klasične pluralističke demokratije ogledaju se u: spektru međuzavisnih interesnih grupa koje traže politički uticaj; posredovanju i rešavanju vlade kada su u pitanju zahtevi grupa; ustavnim pravilima usadenim u podsticajnu političku kulturu. Kao *uslov neopluralističke demokratije*, teorija beleži: borbu za moć među brojnim grupama; oskuadne izvore moći koje mnoge grupe sprečavaju u punoj političkoj participaciji; raspodelu socio-ekonomske snage koja omogućuje, ali i ograničava političke opcije; nejednaku uključenost u politiku - nedovoljno otvorena vlada.

Kada je reč o najvažnijim crtama neopluralizma, Held izdvaja sledeće: mnoštvo grupa za pritisak, ali sa političkim zahtevima okrenutim korporativnim centrima moći; država sa svojim sektorima okrenuta je sopstvenim interesima; ustavna pravila deluju u kontekstu složene političke kulture i sistema radikalno nejednakih ekonomskih izvora.

Najzad, kao zajednička karakteristika klasičnog i neopluralizma navedeni su: građanska prava, uključujući načelo — jedan čovek — jedan glas, slobodu izražavanja i slobodu udruživanja; sistem ograničavanja i ravnoteža između zakonodavstva, egzekutive, sudske i administrativne birokratije, kao i kompetitivni izborni sistem sa (barem) dve partije.

Već smo napomenuli da polarizaciji demokratije na dva najnovija oblika — *legalnu* (demokratija nove desnice) i *participativnu* (demokratija nove leve), do koje dolazi u sedamdesetim i osamdesetim godinama našeg veka — prethode različite struje teorijske kritike koje insistiraju na opštoj krizi države i demokratije u zapadnom društvu.

Neosporno je da su neki od nalaza u ovim teorijama krize bili uzrok stvarnih promena i praktičnih transformacija u pravcu dva pomenuta modela demokratske rekonstrukcije društva, od kojih je prvi bio najšire realizovan u eri tzv. tačerizma i reganizma.

Prve dve decenije posle Drugog svetskog rata odvijale su se u znaku uspona kejnzijanske ekonomije i relativno uspešnog rasta ekonomije liberalne države blagostanja, sa sve izraženijim socijaldemokratskim elementima. Međutim, od šezdesetih godina javljaju se izraženi simptomi krize socijalne države. Završava se razdoblje u kome su S. M. Lipset i D. Bel pisali o »kraju ideologije«, smanjivanju razlika između klasa, kao i leve i desnice i o slabljenju podrške socijalističkoj promeni u redovima intelektualaca. Ono vreme koje je bilo obeleženo »opadajućim uticajem klasa na politiku«, u kome radništvo uživa puno građanstvo i socijalne pogodnosti, a konzervativci prihvataju klasični mir države blagostanja. Posle ovog perioda uočavaju se simptomi ekonomske i društvene krize izazvani primenom načela države blagostanja i njihovim širenjem, koji otkrivaju da svemoćna interventna država na duži rok zaoštrava ekonomske probleme i da »više ugrožava slobodu nego što rešava politička pitanja«.

H. Markuze u ovo vreme ističe tezu o »depolitizaciji«, tj. o iščezavanju moralnih i političkih pitanja i ciljeva iz javnog života usled opsesije društva tehnikom, produktivnošću i efikasnošću. Profit kao cilj i podrška države u tome, sa stanovišta jednodimenzionog tehnološkog i ekonomskog »rasta«, svodi političke rasprave na pitanja o sredstvima, dok bitnih životnih alternativa ljudi nema. Sve to prati »potapanje« socijalnih tradicija i različitosti posredstvom »pakovane medijske kulture«. Markuze pokazuje elemente represivnosti i degradacije poretka izgrađenog na savezništvu države i industrije, na ukidanju najvažnijih alternativa u politici i na prinudu prilagodavanja postojećem poretku za sve.

Posle Markuzea, Hantigton, King, Nordhaus, Roz i Piteri razvijaju teoriju krize zapadne demokratije kao krizu preopterećene vlade. Strukture stvorene u okviru kejnzijan-

ske ekonomije ističu prema državi sve veća očekivanja, zahteve i potrebe za favorizovanjem i taj rastući pritisak proširenih grupa nagoni politiku da sledi kratkoročne ciljeve i politiku »smirivanja« zahteva i sukoba. Iz toga dalje sledi ogromno povećanje državnog aparata i mehanizama pogadanja i posredovanja, što dovodi do gubitka sposobnosti države da efektivno usmerava i upravlja, a iz »trgovine interesima« nastaje i razaranje sposobnosti privatnog sektora i inicijative da proizvede društveno bogatstvo. Taj začarani krug se zatim obnavlja, namećući sve veće probleme i simptome krize demokratije kao krize sposobnosti upravljanja i »neupravljivosti« fragmentiranom i suprotstavljenim ekonomskim i društvenim interesima. Nešto drukčiji, iako umnogome analognu sliku krize daje grupa analitičara koji krizu demokratije u razvijenim zapadnim zemljama vide kao prevashodno motivacionu i legitimacijsku krizu države i poretka, koja ima globalni karakter. J. Habermas, K. Ofe i drugi pisci, uzroke krize legitimacijskih osnova i motivacija postojećeg poretka vide u ishodišnim tačkama kejnzijanske ekonomije i privremenim uspesima države blagostanja, kao i u velikim ograničenjima u političkoj efikasnosti institucija (višepartijskog nadmetanja i sl.), zbog naraslih socijalnih protivnečnosti. Pošto je ekonomija potresana krizama, a država pri nudena na sve veće regulisanje i preuzimanje troškova reprodukcije, uz enormni rast aparata i krizu finansiranja javnih izdataka, dolazi i do krize u formulisanju racionalne i koherentne politike, krize poverenja u sistem i zbog toga daljeg povećanja zahteva prema njemu. Iz toga se razvija kriza legitimnosti i motivacija, praćena autoritarnim pokušajima da se zahtevi kontrolišu. Taj krug se zatvara i obnavlja iz početka uz produbljivanje krize i razmenskih procesa između društva, ekonomije i države.

D. Held, doduše, ublažuje ove prikaze izvora i obeležja krize politike i demokratije u zapadnom društvu, ističući da poretku stoji na raspolaganju rezervne strategije i selektivni pristupi u smirivanju »najranjivijih« žarišta i pritisaka u korporativnoj i socijalnoj strukturi, čije smanjivanje dovodi do daljeg održavanja poretka, a donekle i obnove njegovih repro-

dukcionih i mobilizacionih sposobnosti. On kaže da je zapravo neprihvatljivo i neosnovano da se kriza i »upravljanje krizom« svode na bilo koji pojedinačni pristup ili skup uzroka, bilo da je reč o »preopterećenju države« ili krizi legitimnosti, jer je slika faktora znatno složenija, a adaptabilnost postojeće strukture i sistema kriznim udarima njegov »antikrizni rezervni potencijal«, znatno veći nego što se obično misli. Ali, bez obzira na ove umerenije zaključke, činjenica je da je krizni proces u razvijenim zapadnim zemljama doveo do nove polarizacije demokratskih ideala na dva modela koje smo već pomenuli.

Polazeci od klasičnih liberalnih premisa, proponenti *legalne* demokratije (ili demokratije nove desnice) misle da politički, kao i ekonomski poredak i život treba razvijati na osnovama privatne slobode i inicijative. Politički program nove desnice (Hajek, Nozik, itd.) polazi od potrebe da se tržište proširi na nova područja života, da se država liši prekomernog uplitanja u ekonomiju i »kreiranja šansi«, zatim da se sindikati i druge grupe za pritisak spreče da naturaju prekomerne zahteve, i, najzad, da se stvori jaka vlada spremna da sprovodi red i zakone. Ove ideje liberalne ekonomije i nove »minimalne države«, su u okviru reformi razvijenih zapadnih zemalja najdoslednije prihvatili i praktično sproveli u periodu svoje vlasti Ronald Regan (SAD) i Margaret Tačer (Velika Britanija). Suprotstavljajući se prekomernoj participaciji, Hajek i Nozik prihvataju modifikovanu političku reprezentaciju i čvrsta opštevažeća »pravila igre«, ali bez mešanja legislature u sprovođenje zakona. Glavni oslonac *legalne* demokratije je načelo *vladavine prava*, koje najbolje može da osigura suštinu demokratije: slobodu. Jer demokratija nije cilj po sebi, već utilitarni izum kojim se njeni ciljevi postižu. Vladavina prava je ujedno ograničeni obim zakonodavnog regulisanja i efikasno i dosledno sprovođenje zakona od vlade, tamo gde je regulisanje (suženo) sprovedeno.

Kao legitimacijski princip *legalne* demokratije, njeni protagonisti ističu: princip većine je poželjan i efektivan način za zaštitu pojedinca od arbitrarne vlade i, zato, očuvanja slobode; da bi ekonomski i politički život bili

stvar individualne slobode i inicijative, i funkcionalisali racionalno i pravično, moraju biti osnaženi vladavinom prava. Od najvažnijih uslova *legalne* demokratije valja izdvojiti: delotvorno političko vodstvo koje se rukovodi liberalnim načelima; najmanji mogući obim birokratskog regulisanja odnosa; ograničavanje uloge interesnih grupa (npr. sindikata); najmanju meru ili ukidanje opasnosti kolektivizma bilo koje vrste. A kada je reč o najvažnijim političkim obeležjima ovog modela demokratije, onda valja pomenuti: konstitucionalnu državu, sazdanu po ugledu na angloameričku političku tradiciju, što podrazumeva i jasnu primenu načela podela vlasti; vladavinu prava; minimalno intervenisanje države u civilnom društvu i privatnoj sferi; i društvo slobodnog tržišta, do najvećeg mogućeg obima.

Ovakav povratak na liberalni koncept demokratije, slobodno tržište i minimalnu državu dobio je podršku blagodareći velikim nezadovoljstvima i nepoverenju prema teškoćama koje je na završetku svoga razvoja izazvala država blagostanja na Zapadu. Međutim, kako to obično biva, u ovakvim pokušajima vraćanju starim oblicima, koncept *legalne* demokratije je, prema Heldu, pre svega, dosta pojednostavljen, jer previda velike promene koje su već postale trajno obeležje savremenog korporativnog kapitalizma. Monopolističke tendencije, odavno prisutne u takvom izmenjenom ambijentu, uveliko preokreću pojam »slobodog tržišta« u njegovu suprotnost, stvarajući time velike opasnosti za demokratiju. Slično tome, teško je u uslovima korporativnog kapitalizma zamisliti smanjivanje birokratije ili uspešno ostvarivanje liberalnih vrednosti, slobodu izbora pre svega. Uopšte, velike nejednakosti koje rada tržište korporativnog kapitalizma, pa i pojam slobode koji se u njemu može dosegnuti, uveliko je surpotan izvornim promenama u današnjem društvu, pokušavaju presaditi u savremenost. Veoma oštre procene proponenata nove desnice o tome da su sva pitanja distribucije protivna načelima vladavine prava, takođe se ne mogu prihvatiti, jer je određena

redistribucija u društvu uslov njegovog uspešnog funkcionisanja, jednakosti, pa i slobode, što znači demokratije.

Na ovakvim premisama započela je novo-levičarska kritika savremenih koncepata neo-liberalne, odnosno legalne demokratije. Teoretičari poput N. Pulancasa, C. B. Makfersona i K. Pejtmen (Pazeman) razvili su na ovoj kritici pozitivne elemente projekta *savremene participativne demokratije* (demokratija nove leve). Njena polazna postavka je da samo periodično učešće u nacionalnim izborima za poredstavnika tela nije dovoljno da opravda tvrđenje o politički slobodnim i jednakim građanima i da je za stvarni demokratski uticaj potrebno šire angažovanje i uključivanje ljudi u procese odlučivanja, posebno na mestima njihovog rada. Izbegavajući preterivanja o sveobuhvatnoj »participativnoj demokratiji u uslovima složenog društva današnjice«, ovi pisci se zalažu za pomirenje radikalnih ideja socijalizma i uslova savremene demokratije i demokratske participacije, odnosno demokratskih institucija u širem smislu reči.

Formula legitimiteta savremene participativne demokratije može se uobličiti na sledeći način: jednako pravo na sopstveni razvoj može se ostvarivati samo u participativnom društvu, onom koje neguje osećanja političke efikasnosti, podstiče brigu za zajedničke probleme i doprinosi obrazovanju kompetentnog građanstva, koje istrajava u interesovanju za političke procese. Kao *preduslovi* ovog tipa demokratije mogu se izvesti: neposredno poboljšanje oskudnih izvora mnogih društvenih grupa kroz preraspodelu materijalnih sredstava; svodenje na minimum neodgovorne birokratije u javnom i privatnom domenu; otvoreni informativni sistem koji omogućuje obaveštenost u odlučivanju; revizija odredaba o staranju o deci u smislu jednako učestvovanja i žena i muškaraca.

Među najvažnijim obeležjima savremene participativne demokratije treba izdvojiti: direktnu participaciju građana u regulisanju ključnih institucija društva, uključujući radno mesto i lokalne zajednice; reorganizaciju partijskog sistema u pravcu direktne odgovornosti partijskog aparata članstvu; delovanje partici-

pativnih stranaka u parlamentarnoj ili kongresnoj strukturi; održavanje otvorenog institucionalnog sistema koji obezbeđuje uslove za eksperimentisanje političkim oblicima.

U kritičkim revizijama ovog modela demokratije ističu se pre svega mnoge njegove praznine: nedorečenost međusobnih veza participativne i reprezentativne demokratije, zatim neutemeljena pretpostavka o postojanju spremnosti i želje za participacijom, ili npr. u pogledu načina povezivanja domaćinstva i staranja o deci sa radnim mestom, itd. Preterani optimizam i poverenje u demokratsku volju i demokratski razum *demosa* kao protivteže kompleksnim mehanizmima i aparatima savremene vlade i upravljanja, pokazuju da su mnoge komponente participativne demokratije konstruisane kao normativni postulati i bez dovoljno temeljnih i praktičnih elemenata. Otuda je ovaj model demokratije, čak i kao jedan od odgovora na izazove nove desnice o granicama državne intervencije i mogućnosti da se ona zameni alternativnim modelom (u ovom slučaju participacijom), samo delimično teorijski razrađen i praktično primenljiv.

Savremena demokratija - pokušaj sinteze. — Krajem osamdesetih godina javljaju se pokušaji da se kritičkom retrospekcijom dosadašnjih istorijskih oblika demokratije, a od savremenih posebno, na osnovu uvida u rezultate novih polarizacija oko demokratije (rasprave između nove desnice i nove leve), dode do sinteza u teoriji demokratije. Pristup je usmeren na identifikaciju dugoročnih i vitalnih elemenata svih oblika demokratije (posebno liberalne i participativne), koji su izdržali probu i izazove različitih vremena, i da se ti elementi obuhvate i pomire u okviru jednog modernog oblika demokratije, koji bi bio primeren epohalnim zahtevima postindustrijskog, pa i postsocijalističkog društva na kraju drugog milenijuma. Zanimljiv je pokušaj koji je u tom pogledu ostvario D. Held dajući kritičku rekonstrukciju liberalnih i participativnih modela demokratije, iz kojih se preuzimaju istorijski potvrđene tekovine, na način koji istovremeno obuhvata i nadilazi obe ove tradicije u okviru novog modela tzv. *demokratije autonomije*. Pri tom koristi i nalaze dugogo-

dišnjih istraživanja o dilemama savremene demokratije, koje je sproveo sam ili u saradnji sa drugim političkim analitičarima mlađe generacije, posebno sa Dž. Kinom (Keane).

D. Held, pre svega, konstatuje da postoje dobri razlozi da se u celini ne prihvati ni jedan od dosadašnjih istorijskih oblika demokratije, ne samo zbog toga što su neki od njih u velikom vremenskom i stvarnom raskoraku sa zahtevima složenog i tehnološki transformisanog modernog društva, sa novim i teškim problemima upravljanja, već i zato što i savremeniji tipovi demokratske vladavine izražavaju mnoga preterivanja i druge slabosti. Tako, npr. nova leвица i čitava tradicija socijalne i participativne demokratije, ekstremno naglašava značaj ekonomskih i socijalnih činilaca u demokratiji, dopuštajući da se u njihovoj transformaciji politička vlast organizuje u krajnje centralističkim formama i predviđajući da takva vlast, sama po sebi, može biti velika pretnja demokratiji. Obratno, liberalni i neoliberalni mislioci prenaplašavaju značaj političkih činilaca za demokratiju, smatrajući da je liberalna ekonomija, odn. tržišna sfera »politički neutralna«, iako istorijska evidencija pokazuje da se unutar te sfere odvijaju procesi dalekosežnog narušavanja i razaranja socijalne i ekonomske ravnoteže i da potpuno prepuštanje te sfere ličnim interesima i »dovijanjima« ubrzo ukida postulate relativne društvene jednakosti, a sa ovom i samu slobodu kao srž svake demokratije. Ekstremno suprotstavljanje univerzalnih ideala demokratije, kao što su sloboda, jednakost i pravda, pa i ono koje polazi od nepomirljivosti individualizma i kolektivizma, ili »minimalne« države i »interventivne« države, tipično za pojedine modele demokratije, dovodi do njihove slabosti i nedorečenosti, koja u samoj praksi demokratije izaziva velike deformacije i odstupanja od izvornih ciljeva i strategija demokratske ravnoteže i stabilnosti društva, do samodestrukcije tih modela njihovim unutrašnjim nedostacima i fiksacijama.

Druga velika slabost postojećih modela je jednostranost u pristupu i domašaju demokratskih oblika, pri čemu se naizmenično prenaplašava bilo »društvena« bilo politička i institucionalna strana demokratskog procesa, iako je reč o njihovoj međuzavisnosti. Najzad,

slabost postojećih modela izvire i iz apsolutizacije pojedinih postulata ili načela demokratije, iako se moderni tip demokratije ne može podvrgavati nikakvim unapred postavljenim šemama i merilima. To mora biti otvoreni proces progresivnog prilagodavanja lične slobode slobodi drugih i time relativnog ograničavanja i uzajamnosti u sferi društvenih odnosa, a ujedno i stalnog eksperimentisanja i prilagodavanja u nalaženju pravih dometa kada je reč o drugim postulatima i vrednostima demokratskog života.

Uporedna analiza glavnih postulata i preferencija u okviru liberalne tradicije na jednoj i socijalističke tradicije demokratije na drugoj strani ukazuje da na mnogim ključnim tačkama mogu biti ostvarene sinteze i različite pozitivne kombinacije elemenata jedne i druge tradicije. Opravdani su i mogu se međusobno pomiriti, na primer, otpor liberalizma koncentraciji državne vlasti i otpor socijalističke tradicije koncentraciji ekonomske i društvene moći u privatnim rukama. Paralelno s tim, moguće je sintezu elemenata obeju tradicija dopunjavati elementima drugih tradicija i inovacijama demokratskog procesa primerenim uslovima modernog društva. Idući ovim tragom, Held i formuliše svoje shvatanje moderne *demokratije autonomije*.

Sam princip *autonomije* (v.) znači više od fiksiranog građanskog statusa i bliži je pojmu aktivnog i zainteresovanog građanstva. U njoj se zaokružuje ideja zrelog građanstva, začetog u eri velikih novovekovnih socijalnih prevrata, ali nedovršenog u okviru raznih oblika državnog i političkog paternalizma. Taj princip daleko nadmašuje puko liberalno »razdvajanje društva i države« i pravo glasa, postulirajući aktivnu poziciju pojedinaca i grupa u otvorenim demokratskim procesima. Tu naprosto nije više reč samo o »konstitucionalizmu i pravima i garantijama »razdvojenog« građanina i države i građana međusobno već o metodu »ovlašćivanja« građanina, odnosno stvaranju povoljnih uslova i okolnosti u kojima građani mogu (ali *ne moraju*) da eksperimentišu i koriste svoja prava, s tim da time ne omogućuju jednake mogućnosti drugih. Naravno, to podrazumeva opšte ograničavanje domena i područja mogućnog

efektivnog samoostvarivanja i samoodređivanja građana izvan državne sfere i političkog paternalizma i voluntarizma. Pojam »ovlašćivanja« je u konceptu autonomije označava prenošenje težišta prava i odgovornosti sa države na građane i na njihovu poziciju iz koje slobodnom akcijom i udruživanjem, kao i eksperimentisanjem, mogu uspostaviti »u punoj meri svoje sposobnosti kao građani« (H. Arent). Prava razvoja ovakvog tipa demokratije praktično je trasiran u selektivnim oblastima (zdravstvo, školstvo, socijalno staranje) u Švedskoj, gde se uslovi stvaraju razrađenim oblicima javnog finansiranja i angažovanog društvenog učesća i upravljanja. U tom smeru transformišu se i druge oblasti, od nekih vidova privredivanja do lokalne samouprave (sa elementima tradicije).

Pristup uobličavanju modela demokratije autonomije je dvostran i obuhvata reformisanje i adaptiranu državu na jednoj, kao i restrukturisanje civilno društvo, na drugoj strani. Reč je o smeru autonomije kao zajedničkom smislu ove dvostrane promene, a time i o osmišljenoj, međuzavisnoj obostranoj transformaciji. Šematski i sumarno, model demokratije autonomije koji iz ovakvih transformacija sledi utemeljen je na novoj formuli legitimiteta, koja glasi: pojedinci treba da budu slobodni i jednaki u oblikovanju uslova sopstvenog života u društvu; to znači da oni uživaju podjednaka prava (saglasno tome i jednake obaveze) u uređivanju okvira u kome se razvijaju i ograničavaju šanse koje su im stavljene na raspolaganje, sve do one mere do koje oni ne koriste te okvire, tako da negiraju prava drugih.

Od opštih uslova neophodnih za nastanak demokratije autonomije treba izdvojiti ove: otvorenu mogućnost informisanja koja osigurava obavešteno odlučivanje u svim javnim pitanjima; opšte investicione prioritete utvrđene od strane vlade, ali uz najširu tržišnu regulaciju rada i dobara; svodenje na minimum neodgovornih centara moći, u javnom i privatnom životu; održavanje institucionalnih okvira, otvorenih za eksperimentisanje

sa organizacionim formama; kolektivnu odgovornost za manuelne poslove i svodenje rutinskih oblika rada na minimum.

Kako je rečeno, koncept demokratije autonomije obuhvata dvostranu rekonstrukciju i reformu demokratskog procesa: u političkoj organizaciji, u užem smislu, i u civilnom društvu. Kada je reč o promenama u državnoj sferi, one su sledeće: princip autonomije ugrađen u ustav i povelju o pravima; parlamentarna ili kongresna struktura dvodimnog tipa, od kojih je jedan dom zasnovan na proporcionalnoj, a drugi na statističkoj reprezentaciji (uzorak koji odgovara ključnim socijalnim kategorijama, rasnoj strukturi, strukturi po polu itd.); sistem sudovanja koji uključuje forume specijalizovane za procene tumačenja prava; takmičarski stranački sistem, obnovljen javnim finansiranjem i direktnom participacijom; centralne i lokalne administrativne službe, interno organizovane po načelima direktne participacije, sa sobnošću koordiniranja zahteva i potreba »lokalnih korisnika«. U sferi civilnog društva, promene, odn. obeležja demokratije autonomije su, prvenstveno, sledeće: različitost tipova domaćinstva i izvora informacija, kulturnih institucija, potrošačkih grupa (kojima se upravlja na načelima direktne participacije); komunalne službe, kao zdravstveni centri, obrazovne institucije, dečje ustanove i sl. interno organizovane na principu direktne participacije, ali se prioritetima utvrđenim od korisnika; samoupravna preduzeća (nacionalizovana, ako su u pitanju vitalni sektori, inače društvena ili zadružna, kolektivna); skala različitih privatnih preduzeća, koja potpomažu unapređivanje inovacija i raznovrsnost.

D. Held uz ovaj model napominje da on može osigurati trajniju demokratsku stabilnost i legitimitet poretka, jer će proširiti iskustva građana da su zakoni i pravila demokratije autonomije opravdani, pravični i dostojni poštovanja. Međutim, on isto tako upozorava da ovaj model demokratije traži dalju razradu na nekim kritičnim tačkama, posebno u pogledu svojinskih oblika koji moraju biti raznovrsni i mešoviti, počev od svojine

radnih grupa do kolektivne i privatne, ali tako da se oblici kolektivne svojine spoje sa efikasnim menadžmentom. Od ne manjeg značaja je zapažanje da će rekonstrukcija civilne sfere biti izvedena pod znatnim uticajem i aktivnostima države, pri čemu se mora voditi računa da način relativnog prožimanja državne i civilne sfere ne ugrozi autonomnost ove druge. Formiranje civilne sfere, isto tako, mora teći kao dvostrani protivtežni proces ograničavanja prava najmoćnijih grupa i slojeva i povećanje prava (kao šansi) najsiromašnijih i prikrćenih. Ali, to se mora sprovesti prema načelima izonomije (jednakopravnosti), a ne doslovne izometrije i ukidanja različitosti uvođenjem jednodimnosti (istosti), bez prethodnih opravdanja. Samo se tako mogu ispraviti prirodne ili nasledene nejednakosti polova, rasa ili etničkih grupa, što je važan zadatak demokratske rekonstrukcije.

Slično tome, kako smo već naveli, participaciju u okviru demokratije autonomije valja shvatiti kao ovlašćenje, a ne kao obavezu, slobodu kao relativnu individualnu slobodu, korigovanu pravima drugih, a redistribuciju kao put stvaranja približnih šansi i ovlašćivanja na ličnu autonomiju i odgovornost svakog pojedinca. Najzad, Held ukazuje da

domeni participacije moraju biti ograničeni privatnom (intimnom) sferom, koja je zaštićena i nepovredivi domen ličnog života, kojim se ne stvaraju štetne posledice za bilo koga izvan te sfere. Svi ovi momenti zahtevaju dalju i veoma pažljivu elaboraciju, kao važni elementi modela demokratije autonomije.

Milan MATIĆ

LITERATURA

- C. B. Macpherson, *The Real World of Democracy*, Oxford University Press, 1966.
 D. Held, *Models of Democracy*, Polity Press, 1987.
 J. Dordević, *Politički sistem*, Savremena administracija, Beograd, 1988.
 Lj. Tadić, *Nauka o politici*, Rad, Beograd, 1988.
 Ph. Green, *Retrieving Democracy*, Methuen, London, 1985.
 R. Dahl, *A Preface to Democratic Theory*, University of Chicago Press, Chicago, 1956.
 R. Dahl, *Democracy and Its Critics*, Yale University Press, 1989.
 S. M. Lipset, *Political Man*, Doubleday, New York, 1963.
 V. Vasović, *Demokratija i politika*, Radnička štampa, Beograd 1974.

DESPOTIZAM

Pojam. — Despotizmom se naziva oblik autokratskog političkog režima (despotija) u kojem nosilac vlasti vlada samovoljno i neograničeno, a nekada i arbitran i grub način postupanja sa nekim nad kim se ima pravna ili faktička vlast, tj. kontrola, pa se postupa despotski. Za takvog se danas kaže da je despot, ali u prošlosti je ta reč imala i druga značenja. Izraz potiče iz grčkog jezika, u kojem je *despotes* prvobitno označavao gospodara roba ili slugu. U Vizantiji, despot je bila titula careve braće i sinova, a od XIII veka titula upravnika neke vizantijske pokrajine, despotata. U grčko-pravoslavnoj crkvi vladika

ima titulu despota. Od 1402. titulu despota nose srpski vladari. Ipak, uobičajilo se pod despotizmom podrazumevati neograničenu, nasilničku, pravno neregulisanu, samovoljnu vlast, koja se često karakteriše i surovošću, ugnjetavanjem i zlostavljanjem potčinjenih. To je jedan oblik diktatorskih režima. Od apsolutizma se razlikuje odsustvom pravnih pravila i nepostojanjem čvrstog uređenja vojske, sudstva i policije, kakvo nalazimo kod apsolutizma. Despotizam karakterišu elementi lične vlasti i najbliži je onom obliku koji su antički politički mislioci nazivali tiranidom, odnosno tiranijom.